

**VERSLAG VAN DE 7e NEDERLANDS-DUITSE
CONFERENTIE:
20 en 21 november 2003
Provinciehuis Maastricht**

VERGRIJZING ALS DEMOGRAFISCHE UITDAGING

Door Fabian Bahr
Vertaling door Marja Verburg
Medewerking van Andreas Klaar en Daan Peters

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Donderdag 20-11-03	4
2.1. Inleiding	4
2.2. Plenaire gedeelte	4
2.2.1. Welkomstwoord	4
2.2.2. Openingstoespraken	4
2.2.3. Inleiding van prof.dr. Kees Schuijt	6
3. Werkgroepen	12
3.1. Inleidende discussie	12
3.2. Werkgroepen	12
3.2.1. Werkgroep 1	12
3.2.2. Werkgroep 2	14
3.2.3. Werkgroep 3	18
3.2.4. Werkgroep 4	21
4. Vrijdag 21-11-2003	24
4.1. Plenaire gedeelte	24
4.2. Podiumdiscussie	25
4.2.1. Introductie van de gasten	26
4.2.2. Stellingen voor de discussie	27
4.2.2. Discussie	28

1 Inleiding

Vergrijzing is voor veel industrielanden een van de centrale toekomstige uitdagingen. De vergrijzing veroorzaakt een omkering van de relatie tussen mensen die aan sociale voorzieningen financieel bijdragen en mensen die geld via die voorzieningen ontvangen. Daardoor vormt de vergrijzing een gevaar voor de financiering van sociale stelsels van staten en een bedreiging voor de financieel-politieke balans en voor de economische ontwikkelingsmogelijkheden van nationale economieën. Vooral de welvaartsstaten in Europa zijn, door het geringe aantal geboortes enerzijds en de royale sociale voorzieningen anderzijds, door deze ontwikkelingen getroffen. De sociale voorzieningen die het meest door de vergrijzing worden bedreigd, zijn de pensioen- ziektekosten- en, indien aanwezig, de zorgverzekeringen.

Demografische ontwikkelingen zijn afhankelijk van veranderingen op de lange termijn. Drie factoren zijn voor de toekomstige leeftijdsstructuur van een maatschappij in principe van belang: het geboortecijfer, het sterftecijfer en het migratiesaldo. Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw zijn de geboortecijfers van de industrielanden te laag. Destijds probeerde men dit te verklaren met de eerste echte economische crisis sinds de Tweede Wereldoorlog. Nu kan men terugkijken op meer dan drie decennia waarin het geboortecijfer onder dat van gemiddeld 2,1 kinderen per vrouw ligt, het niveau dat voor de instandhouding van het bevolkingscijfer van industriestaten noodzakelijk is.

Behalve het lage geboortecijfer is vooral het sterftecijfer een belangrijke factor. In de context van de sociale voorzieningen speelt hier vooral de steeds stijgende levensverwachting een bijzondere rol. Op dit moment ligt de gemiddelde levensverwachting binnen de EU voor mannen bij 75,0 jaar en voor vrouwen bij 81,3 jaar. Medische vooruitgang maakt een verdere stijging van de levensverwachting in de industrielanden mogelijk.

De derde factor is het migratiesaldo van een maatschappij, het verschil tussen emigratie en immigratie. Voor een analytisch sluitende beschouwing moeten deze waarden los van elkaar onder de loep worden genomen. Het is het doel van immigratiebeleid om jonge mensen aan te trekken die zeer gemotiveerd de arbeidsmarkt op stromen en op deze manier meebetalen aan sociale voorzieningen en die ook snel kinderen willen krijgen. Deze immigratie zou het door de vergrijzing veroorzaakte tekort aan werkzame mensen in een maatschappij gedeeltelijk kunnen compenseren. Maar in het geval van de huidige verandering van de bevolkingspiramide – die steeds meer de vorm krijgt van een paddestoel – is de zogenaamde vervangende immigratie niet meer voldoende, omdat het benodigde aantal immigranten in de Europese landen niet zou worden geaccepteerd.

De Nederlands-Duitse Conferentie van dit jaar over de vergrijzing gaat in op de huidige verhouding tussen jonge en oude mensen in Nederland en Duitsland en de verwachte toekomstige ontwikkelingen op dit gebied. Bij beschouwing van de bovengenoemde factoren wordt duidelijk, dat het eigenlijke probleem, het permanent te lage geboortecijfer, alleen op de lange termijn te veranderen is. Voor problemen op de korte en de middellange termijn kan een pro-nataal beleid alleen geen oplossing meer zijn.

Nederlands-Duitse Conferentie “Vergrijzing als demografische uitdaging”

Donderdag 20-11-2003

2.1. Inleiding

Sinds 1994 vinden de Nederlands-Duitse Conferenties (NDC) over maatschappelijke onderwerpen plaats en dragen elke keer weer bij aan een bredere visie in beide landen, over de nationale grenzen heen. Nederland en Duitsland delen een aantal problemen en het bespreken daarvan tijdens de NDC's heeft bijgedragen aan een betere verhouding tussen de buurlanden. Het thema van deze conferentie, de vergrijzing, stelt beide landen voor grote problemen, waarbij de problemen niet exact hetzelfde zijn. De NDC 2003 heeft laten zien dat een uitwisseling over de door de vergrijzing veroorzaakte problemen moet plaatsvinden, die de discussie over oplossingen bevordert. Hieraan heeft de NDC 2003 reeds een bijdrage geleverd.

2.2. Plenaire gedeelte

2.2.1. Welkomstwoord

De voorzitter van de Nederlandse stuurgroep van de NDC, dr. Ben Knapen, en de gouverneur van de provincie Limburg, mr. B.J.M. Baron van Voorst tot Voorst, openden de zevende NDC. Knapen begroette in zijn rede de benoeming van mevrouw prof.dr. Rita Süßmuth tot voorzitter van de Duitse stuurgroep, omdat zij de betekenis van de Nederlands-Duitse verhouding voor Duitsland benadrukt. In zijn inleiding ging Knapen in op de verschillen tussen de begrippen die in beide landen rond het thema vergrijzing gehanteerd worden. In Nederland is het gebruik van het woord vergrijzing heel normaal, maar de Duitse vertaling daarvan, “Vergreisung” klinkt in het Duits te hard. Maar het begrip “Überalterung”, dat uit de sociale wetenschap stamt, is vertaald in het Nederlands te zwak om de problematiek te verduidelijken (NB: vandaar luidde de Duitse titel van de NDC: “Der demographischer Wandel”, de demografische verandering). De grote relevantie van het thema van deze NDC werd door Knapen in het bijzonder benadrukt. Door de problemen die de vergrijzing nu al voor de sociale voorzieningen oplevert, wordt duidelijk dat het niet om een onderwerp gaat dat slechts de het liefst eeuwig jong blijvende maar toch ouder wordende babyboomgeneratie betreft. Alle generaties moeten zich op de komende veranderingen, die de vergrijzing veroorzaakt, voorbereiden.

2.2.2. Openingstoespraken

De openingstoespraken werden door de minister van Buitenlandse Zaken van Nederland, mr. Jaap de Hoop Scheffer, die via *videoconferencing* live met de zaal verbonden was en dr. Eckart Cuntz, hoge ambtenaar van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, gehouden. Beide politici gaven een beeld van de concrete problemen in hun land, die door de vergrijzing worden veroorzaakt. Ook gaven zij aan hoe hun regering daarop gereageerd heeft. Daarbij wezen zij er beiden op dat de politiek verzuimd heeft op de problemen, die al lang bekend waren, te reageren. Ook de huidige regeringen hebben in hun eerste regeringsjaren te lang met verouderde oplossingen gewerkt en andere problemen, zoals de arbeidsmarktpolitiek, voorrang gegeven. Nu is de vergrijzing die wordt veroorzaakt door een te laag geboortecijfer en de stijgende levensverwachting een thema met hoge prioriteit op de politieke agenda's van de Nederlandse en de Duitse regering.

Vergrijzing is een grensoverschrijdend probleem. Het treft niet alleen Nederland en Duitsland, maar de meeste industrielanden. Daarom juichte De Hoop Scheffer de beslissing toe als thema voor de NDC dit jaar de vergrijzing te kiezen.

De Hoop Scheffer wees op de bedenkelijke tendens in Nederland, senioren als probleem te zien. De zorgen over de financiering van het sociale stelsel concentreren zich onterecht alleen op de huidige senioren, die een paar jaar geleden het systeem nog droegen – een feit, dat in het debat graag wordt genegeerd. Door de vele onderlinge banden tussen de Europese landen, die met de Europese Unie ook zijn vastgelegd, is een gecoördineerd bevolkings- en sociaal beleid noodzakelijk. De economische banden zijn alomtegenwoordig. Die zijn terug te vinden in de gemeenschappelijke Europese munt en in het vrije personen-, goederen- en kapitaalverkeer. Het is slechts een kwestie van tijd dat steeds mobielere consumenten, op zoek naar de beste deal, zullen proberen buiten de nationale grenzen verzekeringen af te sluiten of medische diensten te zoeken. Hierdoor kan het afschermen van de nationale markten niet de oplossing zijn, hetgeen ook het Europees Gerechtshof bevestigd heeft.

Het huidige sociale stelsel rust volgens De Hoop Scheffer historisch gezien op de schouders van persoonlijkheden als Otto von Bismarck en het gold destijds terecht als het glansstuk van de sociale politiek. Maar het in concept goed vormgegeven sociale stelsel, zowel wat betreft de pensioenen als wat betreft gezondheid, lijdt onder de in de laatste eeuw veranderde voorwaarden. De pensioenleeftijd lag destijds boven de gemiddelde levensverwachting. Vandaag worden gepensioneerden lange tijd door de pensioenfondsen financieel verzorgd. Bismarck zou op deze veranderende voorwaarden waarschijnlijk als volgt reageren:

1. De verantwoordelijkheid voor de pensioenverzekeringen weghalen bij de overheid en er een gedeelde verantwoordelijkheid tussen werkgevers en werknemers van maken. Een aspect, waarbij Nederland als voorbeeld voor haar Europese partners zou kunnen dienen.
2. Het arbeidsaandeel van ouderen verhogen. Dit is een van de kerntaken van alle Europese regeringen.

Deze maatregelen om ons sociale stelsel te redden, moeten door de regeringen van alle Europese staten dringend worden uitgevoerd. Als dat niet lukt, zouden de burgers een schijnbaar causaal verband kunnen leggen tussen de uit de Europese integratie ontstane banden en netwerken en de onvermijdelijke stijging van de sociale uitgaven. De hier genoemde hervormingen zijn nodig om het vertrouwen van de burgers in het integratieproces te houden. Zonder dit vertrouwen komt het hele integratieproces in gevaar, omdat het de zuurstof van de Europese integratie is. Een zuurstofgebrek brengt niet alleen het toekomstige integratieproces in gevaar, maar ook de verworvenheden uit het verleden. Als de economie van één of meer lidstaten door een gebrek aan hervormingen op het gebied van sociaal en arbeidsmarktbeleid krimpt, kan dat alle economieën van de Eurozone in gevaar brengen. En dit gevaar kan, in het ernstigste geval, ook de al bereikte munt- en economische unie weer teniet doen.

De kosten van het huidige en vroegere verkeerde beleid mogen niet meer eenvoudigweg op de schouders van komende generaties worden gelegd, aldus De Hoop Scheffer. Nu is er nog de kans het tij te keren. De nalatigheid uit het verleden weegt weliswaar nu al zwaar, maar samen met de op dit moment gemaakte en nog komende fouten worden ze voor komende generaties ondraagbaar. De bestaande tekorten moeten kleiner worden en waarschijnlijk zijn in de

toekomst zelfs overschotten nodig om de groeiende asymmetrie tussen degenen die aan uitkeringen meebetalen en degenen die een uitkering ontvangen af te wenden.

Cuntz ging op de opmerkingen van De Hoop Scheffer in. Hij bevestigde de grote betekenis van de euro als de verbindende munteenheid van de volken van het Europese continent. Ook Cuntz ziet de aanpassing van de Europese binnenmarkt op de toekomstige, door de vergrijzing ontstane problemen als de belangrijkste opgave voor huidige en toekomstige regeringen. Zonder deze aanpassing kan het project niet standhouden. Duitsland heeft met het door de regering ontwikkelde hervormingsprogramma Agenda 2010 de eerste stappen op weg naar belangrijke hervormingen gezet.

Tot de positieve aspecten van de vergrijzing telde Cuntz het feit dat de gestegen levensverwachting voor eenieder een langer leven in, vergeleken met voorgaande generaties, meestal zeer goede gezondheid betekent. De door de vergrijzing veroorzaakte problemen zijn echter een gevaar voor het sociale stelsel en genereren moeilijk in te schatten risico's voor de arbeidsmarkt en daarmee ook voor de economie van de industrielanden als geheel. Deze onderwerpen zijn sinds geruime tijd ook een centraal thema voor de Europese Raad van ministers van Financiën. Een werkgroep, die in opdracht van deze raad de mogelijk risico's van de vergrijzing moest onderzoeken, identificeerde grote uitdagingen voor de maatschappijen van de Europese landen. Volgens de prognose zou drie tot vijf procent van het bruto sociaal product moeten worden ingezet voor de pensioenen. Voor de gezondheidszorg stegen de noodzakelijke middelen met 1,5 procent naar vier procent van het bruto sociaal product. Deze getallen maken duidelijk dat de maatschappij in zijn geheel aan een oplossing van het probleem moet bijdragen. De kern van het concept moet een eerlijke verdeling van de lasten over alle generaties zijn. Cuntz wees op een toespraak, die Bondspresident Rau onlangs in Berlijn hield. In deze toespraak zei Rau: „In onze debatten mag vooral niet de vereenvoudigde bewering sluipen dat een oorlog van de generaties dreigt. Deze bewering is giftig en werkt ook zo.“ Deze toespraak, aldus Cuntz, heeft er terecht op gewezen dat jongeren en ouderen op zoek naar oplossingen als partners moeten optreden en niet als tegenstanders. Rau heeft ook al een mogelijke richting voor een constructieve oplossing gewezen: „Richtsnoer van ons handelen moet het inzicht zijn dat de mensen de oplossingen gezamenlijk dragen, als ze inzien dat ze economisch zinvol, sociaal rechtvaardig en voor alle betrokkenen te dragen zijn.“

Cuntz conclusies sloten grotendeels aan bij die van De Hoop Scheffer. Het verhogen van het arbeidsaandeel van ouderen en vrouwen is ook een door hem uitgevoerde maatregel. Bovendien moet, vooral in Duitsland, aan de verbetering van het kinderopvangaanbod worden gewerkt. Voor veel vrouwen, en vooral voor academisch opgeleide vrouwen in Duitsland betekent de keus voor kinderen vaak een keus tegen een carrière. Op veel gebieden is dus een andere manier van denken nodig als de te verdelen welvaart moet groeien in plaats van dalen. Die andere manier van denken geldt ook het hogere arbeidsaandeel van ouderen en het bevorderen van een maatschappij die vriendelijker is voor kinderen en families.

2.2.3. Inleiding van prof.dr. Kees Schuijt¹

Volgens Kees Schuijt, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid WRR, is vergrijzing geen ramp. Een ramp komt onverwachts, de vergrijzing was al jaren te zien aankomen. De enige overeenkomst tussen een ramp en de vergrijzing is dat ook bij de vergrijzing overheidsinstanties langs elkaar

¹ Deze samenvatting van de toespraak van prof.dr. Kees Schuijt verscheen op 21-22 februari 2004 in de bijlage *Opinie en Debat* van NRC Handelsblad

heen werken. Telkenmale moet dit onderwerp opnieuw onder de aandacht worden gebracht en de concurrentie aangaan met dringender onderwerpen op de politieke agenda. Politiek en politici zijn vooral gericht op het hier en nu. Zij denken dat het vergrijzingsprobleem nog wel even kan wachten. Maar de vergrijzing is ook een toetssteen voor de verschillende maatschappelijke systemen: voor gezins- en familieverhoudingen, voor arbeidsverhoudingen en de relaties tussen werkgevers en werknemers – vooral waar het de positie en de deelname van oudere werknemers betreft – voor bedrijven en pensioenfondsen en voor de gezondheidszorg en overige zorginstellingen. Al deze vier maatschappelijke systemen, die hieronder uitgebreid aan bod komen, hebben hun eigen logica en dynamiek, die tezamen het probleem van de vergrijzing uitmaken, en die onderling tot een evenwichtig beleid moeten leiden. Heeft de overheid hier een rol in te spelen als initiator of coördinator, of laten we de afzonderlijke systemen los van elkaar de typische vergrijzingsproblemen in de eigen sector oplossen?

Voordat Schuijt hier een antwoord op wil geven, vindt hij een observatie op zijn plaats. De samenleving in zijn geheel zou, met name in de definiëring en categorisering wie als oud worden aangemerkt, zelf ook een voortrekkersrol kunnen vervullen en voor een dynamische verandering kunnen zorgen. Als voorbeeld haalt Schuijt zijn vijftigste verjaardag aan. Hij ontving een schrijven van de Ouderenbond of hij geen lid wilde worden. Hij had er zelfs niet aan gedacht dat hij al oud was. Toen hij zestig werd, werd hij door zijn werkgever voor een stevig gesprek uitgenodigd: of hij niet in aanmerking wilde komen voor een riantepensioenregeling. Hij heeft de individuele rationaliteit toch maar ondergeschikt gehouden aan de collectieve gevolgen van vervroegde uittreding. Het is een typisch micro-macroprobleem. Daarom is het vraagstuk van de vergrijzing een levendige maatschappelijke casus. Geen ramp, maar een uitdaging. Er hoeven geen dramatische draconische beslissingen te worden genomen, tenminste als we niet te lang wachten.

Zouden we de collectieve definiëring van wie wanneer oud is, niet zodanig kunnen ombuigen dat het vergrijzingsprobleem opschuift, omdat het weer normaal wordt geacht dat iedereen in principe tot het 65-ste levensjaar werkt en eventueel naar eigen voorkeur blijft doorwerken, vraagt Schuijt zich af. En dat het ouderenbeleid op een specifiekere groep wordt gericht, bijvoorbeeld na de 75-ste verjaardag? Dit zijn de algemene vragen, die wellicht in de technische discussie per sectorprobleem verloren gaan.

Gezin en familie

Er is een Spaans spreekwoord dat luidt: „Eén moeder kan beter voor acht kinderen zorgen dan acht kinderen voor één oude en afhankelijk geworden moeder.“ In dit beknopte beeld wordt de solidariteit tussen jonge en oude generaties prachtig gevangen. Persoonlijke zorg voor verwanten zal nodig blijven, maar er zijn bijna geen gezinnen meer met acht kinderen (ook niet in Spanje). De uitzondering op deze regel vormt een deel van de immigrantengezinnen. De demografische verhoudingen en gezinssamenstellingen zijn in de afgelopen 35 jaar fundamenteel gewijzigd. Waar vroeger nog veel horizontale gezinsverhoudingen bestonden, zullen de gezinsbanden in de toekomst voornamelijk verticaal zijn geordend: een of twee kinderen, een paar ouders (biologisch of stiefouderschap na scheiding), een enkele tante of oom en vier grootouders. Dit legt een grote druk op de verhoudingen tussen de generaties op microschaal. Men ziet het ook in de parken op zondag. Op zijn zondagse middaguitje ziet Schuijt zeven volwassenen zorgelijk letten op één kleuter. Zeven op één, vroeger was dat ontegenzeggelijk één op zeven. De veranderde gezinssamenstelling leidt tot twee principiële politieke vragen: is een bevolkingspolitiek een oplossing of een meebepalende factor in de oplossing van de grijze druk? En een tweede vraag: tot welke hoogte kan men op oudere

leeftijd, dus voorbij het 75-ste of 85-ste jaar, een beroep blijven doen op eigen kinderen voor de noodzakelijke dagelijkse verzorging? In Duitsland durft men onbeschroomder te pleiten voor een bevolkingspolitiek dan in Nederland. Het gemiddelde kindertal is daar ook lager. In Nederland is het onderwerp taboe. Een bewuste bevordering van het krijgen van meer kinderen zal een lange demografische transitie niet kunnen omkeren en als leniging van de vergrijzingsdruk is het een maatregel die slechts op lange termijn enige soelaas biedt. Pas als deze jonge mensen de arbeidsmarkt betreden, gaan ze het economisch draagvlak versterken, tenzij men er voor kiest hen korter naar school te laten gaan. Vóór die tijd beïnvloeden ze de druk slechts negatief. Schuift zou daar nog aan toe willen voegen dat kinderen vooral op deze wereld verwelkomd moeten worden om zichzelf en niet als economisch sluitstuk in een ingewikkelde generatierekening.

De tweede opgeworpen vraag krijgt ook een negatief antwoord: het is onaannemelijk dat de grotere vraag naar persoonlijke verzorging in de toekomst door verwanten, met name volwassen kinderen, kan worden opgevangen met een beroep op individuele verantwoordelijkheid. Politieke partijen die daar hun hoop en hun beleid op richten, jagen illusies na. De weinige kinderen die er zijn, vliegen uit en de wereld over. Bovendien willen ouders in een moderne maatschappij niet in alles door hun eigen kinderen verzorgd worden, met name niet in de intieme aspecten van de zorg. Kinderen moeten vaak op bezoek komen, maar ouders willen niet meer voor hun kinderen, letterlijk noch figuurlijk, met de billen bloot. Dit gegeven legt echter wel een grote druk op de toekomstige maatschappelijke zorg en verzorging: kosten en arbeidsaanbod van verzorgenden vragen om inventieve oplossingen.

Arbeid en participatie

De arbeidsdeelname van ouderen in Nederland, gespecificeerd voor 55- tot 65-jarigen, ligt rond de 38 procent. Er is een kleine stijging te zien in de laatste tien jaar, maar de totale deelname valt tegen, zeker vergeleken met die in enkele Scandinavische landen. De gunstige vervroegde uittreddingsregelingen in Nederland, vijftien jaar geleden in het leven geroepen om de snel oplopende werkloosheid te bestrijden, zijn debet geweest aan de economisch gezien veel te lage arbeidsparticipatie van ouderen. Toen moesten de vakbonden hun leden laten wennen aan het idee van vroeg uittreden. Nu ze er eindelijk aan gewend zijn, moeten de vakbonden hun leden opnieuw vertellen dat ze langer moeten blijven werken. Beleidsmaatregelen hebben, zo gezien, hun eigen ironie. Op dit punt is een scherpe observatie van de arbeidspsycholoog Schabracq op zijn plaats. Hij zei: „Het leven begint bij veertig maar dan houdt het *resource management* net op.“ Er is nauwelijks een personeelsbeleid en een personeelstraditie voor oudere werknemers. Hier is een echte cultuuromslag in de bedrijven en arbeidsorganisaties, inclusief de overheidsdiensten, op zijn plaats. De overheid geeft hierin niet het goede voorbeeld. Tegelijk met een vergrijzingsbeleid gaat de minister van Binnenlandse Zaken door met het vervroegd laten uittreden van oudere ambtenaren. Deze inconsistentie beïnvloedt de maatschappelijke perceptie van de vergrijzing negatief.

In het algemeen zijn er vier soorten maatregelen, waaraan men kan denken om het economisch draagvlak voor de vergrijzing te versterken, twee voor oudere en twee voor jongere werknemers.

Als eerste is daar het demotiebeleid: een oudere werknemer blijft in het bedrijf werkzaam, maar in een andere, meestal lagere functie en tegen een lager loon. Dit is een maatregel waarmee nog slechts met mondjesmaat ervaring is opgedaan. Werknemers zijn er huiverig voor, het heeft immers gevolgen voor hun pensioenaanspraken. Maar goed personeelsbeleid en loopbaanbeleid op langere termijn – het nieuwe levensloopbeleid – zouden hierin kunnen

voorzien. Oudere werknemers hebben echter ook meer kans op ziekte en ongeschiktheid voor het werk. Zorgvuldig afgestemde reïntegratie van de ziek geworden oudere werknemers hoort bij een personeelsbeleid nieuwe stijl. De overheid kan hierbij helpen, maar de belangrijkste bijdrage valt van de maatschappelijke partners te verwachten.

Een tweede oplossing is dat oudere werknemers ander werk gaan doen, buiten hun oorspronkelijke bedrijf en beroep, bijvoorbeeld werken in de ouderenzorg. Iemand bijstaan aan het ziekbed of in de terminale fase kan misschien beter in handen worden gegeven van mensen rond de 55 tot 65 met veel levenservaring, dan van piepjonge verpleegkundigen met veel levensverwachtingen. Dit sociologisch heldere idee zal botsen met de inkomensverwachtingen van die ouderen. De arbeidskosten spelen hier, zoals zo vaak, een beslissende rol. Behoort een welvaartsdaling op oudere leeftijd tot de aanvaarde mogelijkheden? Die vraag durft eigenlijk niemand te stellen en toch hoort die bij het palet van vragen die bij de vergrijzing aan de orde moeten komen.

Wat zijn de andere mogelijkheden? Jongere mensen eerder op de arbeidsmarkt brengen, hen minder lang laten leren op jonge leeftijd en hun later opnieuw de kans en gelegenheid geven hun scholing te vernieuwen? Het economisch-demografische draagvlak wordt er in elk geval door vergroot, maar tegelijkertijd stelt een moderne, kennisintensieve economie steeds hogere eisen aan haar nieuwe werknemers. Langer leren en langer leven gaan hand in hand. Zou tenslotte immigratie van jonge werknemers – denk aan Poolse of Ierse verpleegkundigen – kunnen helpen om de grijze druk te verlichten? Dat wordt vaak beweerd, en niet door de minste instanties. Er is berekend dat er heel veel immigranten in Europa nodig zouden zijn. Lost een grotere immigratie de vergrijzingsdruk op? Als arbeidsmigranten hier blijven, worden ze onderdeel van het systeem en daarmee onderdeel van het probleem. Als men na een tijdelijke verblijfs- en werkvergunning weer terugkeert naar het land van herkomst, levert dat wel een bijdrage. Duitsland geeft hiervan een goed voorbeeld met de *green card* voor hooggeschoold technisch en computerpersoneel. De erkenning dat ons land in feite een bewuste immigratiepolitiek zou moeten voeren en arbeidsmigranten tijdelijk zou moeten toelaten voor specifieke werkzaamheden, is een van de hetere hangijzers waar de huidige politieke elite al de handen aan vol heeft. Ze krijgen er grijze haren van.

Pensioenen en solidariteit

Na gedane arbeid komt het welverdiende pensioen, maar dat is tegenwoordig geen rustig bezit meer. Net zoals het personeelsbeleid voor ouderen is verwaarloosd, is ook de pensioenproblematiek lange tijd aan de aandacht ontsnapt. Jonge werknemers denken er niet gauw aan, ze zijn met andere dingen bezig en door de vele technische kanten aan de pensioenproblematiek is het een zaak voor gespecialiseerde werknemers en werkgevers geworden.

De sporen op pensioengebied lopen in Duitsland en Nederland erg uiteen. Door de historische toevalligheid dat in Duitsland gekozen is voor een omslagstelsel en dat in 1956 in Nederland een omslagstelsel is ontwikkeld voor een basispensioen van de overheid (AOW), met daarnaast bedrijfspensioenen, zijn de systemen onvergelykbaar en de problemen evenzeer. De omslag drukt zwaar op de Duitse economie, maar ook de bedrijfspensioenen in Nederland baren zorgen. Premies worden verhoogd, uitkeringen verlaagd, zonder dat de besluitvorming daarover helder aan de betrokkenen wordt overgebracht. Wat betekent precies de overgang van een eindloonstelsel naar een middelloonstelsel voor individuele werknemers? Een verlaging van meer dan twintig procent kan daarvan het gevolg zijn.

De pensioenproblematiek is bij uitstek een vraagstuk van solidariteit tussen de generaties, waarbij uit simulatieberekeningen over bijdragen en opbrengsten van pensioenen blijkt dat uiteindelijk het collectief sterker is dan het individu. Maar door de enorme financiële druk wordt de pensioenproblematiek ook een toets voor de solidariteit tussen EU-landen. Als de huidige problemen met het financieringstekort van Frankrijk en Duitsland in het kader van het Stabiliteitspact op korte termijn tot een oplossing kunnen worden gebracht, is het zo goed als zeker te voorspellen dat die problemen zich in de komende tien tot twintig jaar zullen blijven herhalen, met name vanwege de vergrijzingsdruk. In het WRR-rapport *Generatiebewust Beleid* is hier in 1999 al op gewezen, als een van de lastigste problemen die Europa nog te wachten staan. De Europese solidariteit is te vergelijken met de solidariteit tussen generaties. Niemand heeft de huidige en toekomstige problemen, veroorzaakt door demografische verschuivingen sinds de jaren '60, bewust gewild. Historische systemen zijn voor de toenmalige situaties ontworpen en ontwikkeld.

Geen enkele generatie treft dus enige blaam, maar alle generaties zullen wel hun eigen bijdrage moeten leveren bij de oplossing van de huidige en toekomstige scheve situatie. Geen van de huidige EU-landen heeft bewust de vergrijzing gewild, het zijn de niet-geanticiperde gevolgen van de moderne welvaart en wetenschap. Daarom dienen ook alle landen hun bijdrage te leveren aan de oplossing van de ontstane problemen. In beginsel lost ieder land zijn eigen problemen op. Maar door de financieel-economische verbondenheid in het Europact heeft Nederland belang bij de Duitse oplossing en omgekeerd. Schuijt zou graag als Nederlander willen meepraten over de Duitse oplossingen, maar zover is de Europese eenwording nog niet gevorderd.

Ziekte en zorg

Na de eerste prille pensioenjaren, die vaak nog in goede gezondheid en soms in het zonnige zuiden worden doorgebracht, komt onvermijdelijk de ouderdom met zijn gebreken. Met ziekten en zorgen. De gezondheidszorg levert haar eigen bijdrage aan de vergrijzingsproblematiek, enerzijds door de autonome ontwikkeling in de medische wetenschap, die steeds meer weet en kan, anderzijds doordat de gezondheidszorg misschien wel de sterkste druk van de vergrijzing zal ondervinden. Langer leven, korter werken; die combinatie kan niet lang goed blijven gaan. Langer leven, langer werken is minimaal een noodzakelijke aanpassing, maar kosten en omvang van de dubbelde vergrijzing roepen enorme vragen op. Is alles wat medisch mogelijk is, tot op hoge leeftijd, maatschappelijk ook wenselijk? De vergrijzing zal veel ethische vraagstukken opleveren. Lichamelijk klachten kunnen met nieuwe technologieën worden verzacht, onderdelen van het lichaam kunnen worden vervangen, maar helaas, aldus Schuijt, zal het verouderingsproces van onze hersencellen (nog) niet zodanig kunnen worden beïnvloed dat een gezonde geest voor eeuwig in een gezond lichaam zal kunnen huizen. Met andere woorden, vraagstukken van dementie bij ouderen die fysiek gezien steeds opgeknapt kunnen worden, is een lastig maatschappelijk en ethisch vraagstuk.

Naast de vraag naar zorg en medische behandeling zal het probleem van het arbeidsaanbod in de verzorgende sector levensgroot op ons af komen. Er zijn nu al tekorten, terwijl de grote instroom van babyboomers in de verzorgingstehuizen nog moet beginnen. Wat zijn hier de theoretisch mogelijke oplossingen? Men kan jonge arbeidskrachten halen uit de EU-landen, waar de demografische verhoudingen anders liggen, met name uit Polen en Ierland, twee traditioneel katholieke landen, die overigens snel van karakter veranderen. Zou dit een oplossing zijn en tevens een bijdrage aan de Europese integratie, vanwege het vrije verkeer van personen en goederen? Duitsland is hier huiverig voor en heeft bij de toetreding van

nieuwe landen twee jaar uitstel gevraagd en gekregen voor dit vrije verkeer van personen en goederen, met name uit de aangrenzende landen. Nederland wil eigenlijk het Duitse voorbeeld wel volgen, maar Schuijt vraagt zich af of dit standpunt over tien jaar nog te handhaven zal zijn. Tweede oplossing: kunnen jonge mensen in eigen land niet in het kader van sociale of vervangende dienstplicht, zoals Duitsland die nog steeds kent, worden ingeschakeld in de verzorgende sector? Daar kleven enorm veel juridische en andere bezwaren aan, maar als er op vrijwillige basis door jonge mensen betaalde zorg wordt verleend, bijvoorbeeld naast de studie, dan zou dit een proeve van maatschappelijke solidariteit zijn die niet is afgedwongen. Warme solidariteit tegenover de verplichte, collectieve solidariteit. Derde oplossing: laat de jonge ouderen, bijvoorbeeld van 55 of zestig jaar, zorgen voor de oude ouderen. Deze gedachte werd ook reeds vermeld bij de arbeidsparticipatie.

Alle systemen grijpen uiteindelijk in elkaar en ondersteunen elkaar. De verhoging van arbeidsparticipatie van oudere werknemers kan helpen bij de aanpak van de tekorten in de zorgverlening. Als het lukt, is het slim beleid, maar het vergt een enorme omslag in de bestaande attitudes tegenover zowel zorg als arbeid. Tenslotte de kosten van de zorg. Schuijt voorziet hier een ontwikkeling waar het drie-pijlers-systeem van de pensioenen ook toepasbaar blijkt te zijn voor de gezondheidszorg en vooral voor de persoonlijke zorg: een universeel en verplicht systeem van ziektekostenverzekeringen voor een basispakket, dat niet zeer uitgebreid zal zijn, een tweede pijler van collectieve particuliere aanvullende verzekeringen en ten derde een individueel-particuliere aanvulling naar eigen behoefte. Dit laatste zouden ook particuliere verzekeringen kunnen zijn voor toekomstige zorg, die jonge mensen op jonge leeftijd afsluiten voor later. Het is moeilijk voorstelbaar dat jonge mensen op deze wijze al ver vooruitkijken. Maar dat is precies de cultuuromslag waar de vergrijzing toe zou moeten leiden. De ouderen, over wie nu de prognoses voor het jaar 2030 en 2040 worden gemaakt, zijn de nu 25-jarigen die een eigen leven gaan beginnen en in groten getale op de arbeidsmarkt komen.

Zouden die jongeren niet naast het afsluiten van hypotheek en andere voorzieningen ook in hun latere zorgbehoeften moeten leren voorzien? Ouderen moeten langer jong en fit proberen te blijven en zich niet te snel te oud wanen, en jongeren moeten vroegtijdig leren denken aan hun oude dag. Als deze nieuwe culturele vanzelfsprekendheden ingang vinden, zal de vergrijzing geen plaag worden, maar het natuurlijke gevolg van een welbesteed leven.

3. Werkgroepen

3.1. Inleidende discussie

Na de openings- en welkomstwoorden vond de plenaire discussie plaats, waarin de deelnemers de mogelijkheid hadden in te gaan op de situatie in eigen land. Deze discussie kreeg al snel het karakter van een vergelijking tussen Nederland en Duitsland. Er is een verschil aan te brengen tussen de actuele problemen die in beide landen door de vergrijzing ontstaan, en de problemen die zich op de middellange termijn zullen voordoen.

3.2. Werkgroepen

De NDC 2003 behandelde de problematiek van de vergrijzing in vier verschillende werkgroepen. Elke werkgroep behandelde een ander aspect van de problematiek en hoe men die kan tegengaan. De discussies in de werkgroepen waren gebaseerd op de volgende vragen:

1. Welke maatregelen moeten op de *korte termijn* (tot ongeveer 2010) worden getroffen, om de ernstige gevolgen van de vergrijzing af te kunnen wentelen?
2. Welke mogelijkheden zijn er om met een pro-actief beleid de vergrijzing en de gevolgen daarvan op de *middellange termijn* tegen te gaan? In hoeverre laat deze demografische ontwikkeling zich nog in de gewenste richting sturen?
3. Uitgaand van de veronderstelling dat de snelle vergrijzing van de maatschappij weliswaar kan worden geremd, maar niet kan worden tegengehouden, is de vraag in hoeverre de Europese maatschappijen zich op de *lange termijn* moeten herstructureren, als de bewoners ouder worden en het aantal bewoners ook veelal afneemt. Daarmee is de vraag gesteld welke gevolgen deze ontwikkelingen hebben voor de internationale positie van Europa.
4. In hoeverre moeten steden en staatsinstanties zich instellen op de demografische structuurveranderingen? Dit zal aan de hand van een vergelijking tussen een Nederlandse en een Duitse gemeente worden besproken.

De sprekers en de deelnemers van de NDC vertegenwoordigen een breed spectrum van de maatschappij. Politici, experts van verschillende ministeries, planologen, sociologen, economen, journalisten, artsen en vertegenwoordigers uit de verzekeringswereld, de gezondheidssector, de werkgevers- en werknemersorganisaties probeerden in de werkgroepen de verschillende thema's toe te lichten en probeerden antwoorden op de vragen die werden gesteld te vinden.

Zowel het geboortecijfer en de levensverwachting als de betekenis van de sociale programma's verschilt binnen de EU van land tot land. Bepaalde voorkeuren op de verschillende gebieden van de sociale politiek hebben, hoewel de sociaal-politieke concepten verder gelijk zijn, tot verschillende resultaten geleid. Desondanks – of juist daarom – is het de moeite waard, een blik over de nationale grenzen te wagen en de situatie bij de burens op de verschillende sociaal-politieke terreinen met de eigen situatie te vergelijken, om zo suggesties voor de hervormingen in eigen land op te doen.

3.2.1. Werkgroep 1

Welke maatregelen moeten op de *korte termijn* (tot ongeveer 2010) worden getroffen, om de ernstige gevolgen van de vergrijzing af te kunnen wentelen?

Sprekers:

- Prof.dr. Axel Börsch-Supan, Economische faculteit van de Universität Mannheim
- Prof.dr. Hugo Keuzenkamp, directeur van de Stichting voor Economisch Onderzoek

Voorzitter:

- Dr. Konrad Schily

Keuzenkamp formuleerde in zijn inleiding drie dringende maatregelen voor de korte termijn als reactie op de demografische uitdagingen van de toekomst:

1. Een algemene verhoging van het engagement voor de opbouw van menselijk kapitaal, die al jong, op school, moet beginnen
2. Er moeten suggesties worden gedaan om de efficiëntie binnen de gezondheidszorg te verbeteren. Zonder omvangrijke maatregelen wordt de gezondheidssector binnenkort onbetaalbaar.
3. De transparantie bij de pensioenberekening moet dringen worden verbeterd. Op dit gebied zijn burgers nog steeds afhankelijk van ondoorzichtige procedures.

Börsch-Supan sloot zich grotendeels bij de voorstellen van Keuzenkamp aan. Vooral de suggesties voor meer efficiëntie binnen de gezondheidszorg en meer transparantie bij de pensioenberekeningen zijn volgens hem onvermijdelijk. Verder wilde hij

1. dat de politiek de noodzakelijkheden m.b.t. de hervormingen van het sociale zekerheidsstelsel duidelijker maakt. De verantwoordelijke politici schipperen met het oog op de kiezers, als het om onaangename waarheden gaat en vermijden duidelijke uitspraken. Hij was ervan overtuigd dat veel hervormingen van de afgelopen jaren juist waren, maar het lukte de politiek niet de noodzakelijkheid van de veranderingen zodanig over te brengen, dat de bevolking de voordelen ervan ook begrijpt.
2. De politiek moet een debat over de verhoging van de pensioenleeftijd voeren, om het pensioenstelsel te ontlasten. Daarbij hoort ook het creëren van financiële reserves om zich te wapenen voor de eisen die het gezondheidssysteem over dertig jaar stelt.

De aansluitende discussie maakte duidelijk dat er geen universele oplossing bestaat voor de complexe problemen die door de vergrijzing ontstaan. De deelnemers van de werkgroep zien de suggesties meer als een denkaanzet. Keuzenkamp benadrukte dat er een stimulans moet worden gecreëerd, terwijl Börsch-Supan zich uitsprak voor duidelijke reguleringsmaatregelen, omdat alleen stimulansen niet voldoende zijn. Als voorbeeld noemde Börsch-Supan een duurzame hervorming van de gezondheidszorg, waarbij een privatisering alleen geen echte vooruitgang zou betekenen.

Hoewel de suggesties voor oplossingen principieel van elkaar verschilden, waren de experts het er toch over eens dat bij grote delen van de bevolking te weinig besef is van de ernst van het onderwerp. Zowel op economisch gebied (Keuzenkamp) als in de maatschappij in het algemeen (Börsch-Supan) moeten de problemen die door vergrijzing ontstaan, duidelijk worden uitgesproken, om dit besef te doen groeien. Alleen op deze wijze is het mogelijk de dringend noodzakelijke hervormingen door te voeren. Eén van de deelnemers aan de werkgroep merkte op dat het hierbij niet voldoende is het aanbod aan kinderopvang te vergroten. Veel sociale rechten, die de bevolking meestal nog als verworven rechten ziet, moeten worden doorgelicht. Zo zal men er in Nederland niet omheen kunnen dat het aantal arbeidsongeschikten de komende jaren moet dalen. Nu zijn dat er nog ongeveer een miljoen, maar in de toekomst moeten het er 250 duizend worden. In Duitsland moet het aantal mensen dat eerder met pensioen gaat, drastisch verminderen. Deze voorbeelden belemmeren allebei de noodzakelijke productiviteitsstijging en de extra activering van werknemers, terwijl die als belangrijke componenten van een strategie tegen de gevolgen van de vergrijzing worden

gezien. Deze verschijnselen moeten door negatieve stimulansen, zoals verhoogde voorschotten bij een vervroegd pensioen, worden tegengegaan.

Börsch-Supan maakte duidelijk dat vooral de Duitsers duidelijk moet worden dat de pensioenbijdragen niet meer in zijn geheel uit één fonds kunnen worden betaald. De overgang naar een drie-zuilen-pensioenverzekeringssysteem van de wereldbank is onvermijdelijk en kan niet meer worden uitgesteld. Volgens dit model moet nog slechts een gegarandeerd minimumpensioen uit de wettelijke pensioenverzekering worden betaald, die met, meestal kapitaalgedekte, bedrijfs- en private verzekeringen moet worden aangevuld.

Hier wordt een bijzonder verschil tussen Nederland en Duitsland duidelijk. Nederland, dat al geruime tijd gebruik maakt van een kapitaalgedekt pensioenverzekeringssysteem, is Duitsland op dit punt een aantal stappen voor. Omdat bij een kapitaalgedekt pensioenstelsel alleen diegene die ook bijdragen betaald heeft, geld ontvangt, doen zich hier geen financieringstekorten voor, zoals bij het Duitse systeem. In Duitsland ontvangen ambtenaren bijvoorbeeld een pensioen uit het publieke pensioenstelsel, terwijl ze daaraan zelf nooit hebben meebetaald. Het voordeel van het kapitaalgedekte pensioensysteem ligt vooral in het feit dat de pensioenen die in de toekomst moeten worden uitbetaald, beter zijn in te schatten.

Maar ook de problemen van het kapitaalgedekte pensioensysteem komen bij een vergelijking tussen het Nederlandse en Duitse systeem aan bod. In tegenstelling tot wat beweerd wordt door de Duitse verzekeringen, die een overgang van het Duitse naar een kapitaalgedekt systeem willen omdat ze er ongelooflijk veel geld mee kunnen verdienen, biedt een verandering van het systeem nauwelijks bescherming tegen een uit de overgangprocedure bekend dekkingstekort. Het huidige Nederlandse pensioensysteem laat zien dat in kapitaalgedekte verzekeringssystemen ook dekkingstekorten kunnen ontstaan, die door de verzekeraar moeten worden gevuld. Dit geldt weliswaar slechts bij een systeem met vast bijdragen, maar alternatieve systemen met vaste bijdragen tonen ook een behoorlijk gebrek aan veiligheid voor de verzekerden.

Een ander belangrijk onderwerp van werkgroep 1 was het gezondheidssysteem. De belangrijkste punten waren hier deregulering en het verhogen van de transparantie. Duitsland kampt met een machtskartel van de farmaceutische industrie, de ziekenfondsorganisaties en de apothekersbranche. Daarbij komen de verschillende ziektekostenverzekeraars en de *all-risk*-mentaliteit van de bevolking, die de regering elke moed tot hervorming ontnemt, omdat de eerlijke en serieuze politicus dreigt te worden bestraft bij de verkiezingen.

In de gezondheidszorg moet een betere kostenoriëntatie leiden tot meer efficiëntie en ook vergaande privatiseringen moeten dit stimuleren. Eén van de deelnemers wees hier op de al bestaande ongelijkheid tussen de deelnemers van een geprivatiseerd gezondheidssysteem. De beschikking over de middelen kan hier de sleutel zijn tot de toegang tot de beste behandelmethode, hetgeen tegen het sociale stelsel van de staat ingaat.

3.2.2. Werkgroep 2

Welke mogelijkheden zijn er om met een pro-actief beleid de vergrijzing en de gevolgen daarvan op *de middellange termijn* tegen te gaan? In hoeverre laat deze demografische ontwikkeling zich nog in de gewenste richting sturen?

Sprekers:

- Prof.dr. Ralf Ulrich, leerstoel voor demografie aan de Humboldt Universität zu Berlin

- Prof.dr. J. Lesthaeghe, demografie en sociaal-wetenschappelijke methodologie aan de Vrije Universiteit Brussel

Voorzitter:

- Mevrouw Kitty Roozmond

Ulrich ging in zijn inleiding in op de *10. koordinierte Bevölkerungsvorausschätzung* voor Duitsland. Deze door het Duitse Statistische Bundesamt uitgegeven prognose onderzoekt en maakt schattingen van de mogelijke bevolkingsontwikkeling in de Bondsrepubliek. Aan de hand van verschillende invloeden – levensverwachting, vruchtbaarheid, immigratie – worden er negen scenario's gegeven van de bevolkingsontwikkeling tussen 2000 en 2025, waarbij een daling van het bevolkingscijfer als waarschijnlijk geldt. Dit is in de eerste plaats te wijten aan het al sinds decennia te lage geboortecijfer, dat als hoofdoorzaak voor de veranderingen in de leeftijdsstructuur in Duitsland wordt gezien. Ulrich noemde een aantal economische gevolgen daarvan. Zo zullen bedrijven genooddaakt zijn zich meer op oudere werknemers te richten, omdat er in de toekomst veel minder jongere werknemers zullen zijn. Bovendien moet er een algemene mentaliteitsverandering t.o.v. de arbeidsmarktintegratie van ouderen in Duitsland plaatsvinden. Voor de toekomst ziet Ulrich vier belangrijke conflictpunten, die volgens hem uit de vergrijzing ontstaan:

1. Een door het generatieconflict veroorzaakte strijd tussen jong en oud, die zich zal concentreren op een eerlijke verdeling, die verder gaat dan alleen de verdeling tussen de generaties. Hier zullen aan de ene kant voormalige werknemers staan, die een recht op pensioen hebben opgebouwd, en aan de andere kant de werknemers die na hen zijn gekomen en die door de enorme bedragen die voor de oudere generatie moeten worden betaald nauwelijks in staat zijn hun levensstandaard te behouden en bovendien ook geen ruim pensioen kunnen verwachten.
2. Een conflict over de solidariteit m.b.t. belastingen en sociale verzekeringen tussen mensen met kinderen en mensen zonder kinderen. Degenen zonder kinderen zullen zeggen dat zij recht hebben om hun inkomen te sparen om het op latere leeftijd te kunnen gebruiken. Degenen met kinderen zullen zeggen dat kinderen de voorwaarde zijn voor het ook in de toekomst functioneren van het gehele economische systeem en dus ook de voorwaarde van het überhaupt bestaan van een dergelijk kapitaal en dat daarom belastingen gunstig voor ouders moeten uitvallen.
3. Een conflict over de integratieproblematiek tussen allochtonen en autochtonen die door de groeiende stroom nieuwkomers aan betekenis zal toenemen. Het te verwachten tekort aan arbeidskrachten zal de bevolking van Europa, die nu nog nauwelijks bereid lijkt nieuwkomers op te nemen, voor problemen stellen, die door de te verwachten heterogenisering van de maatschappijen zullen ontstaan.
4. Een verscherping van het Oost-Westconflict in Duitsland. De grote stroom mensen die van het Oosten naar het Westen trekt zal aanhouden. Zwakke regio's zullen, volgens studies over de toekomstige economische regionale ontwikkelingen, nog zwakker worden en de sterke regio's zullen verder bloeien. De daaruit resulterende verhoging van de bijdragen van Oost naar West gaan, bijvoorbeeld in de vorm van pensioenen en door de financiële compensatieregeling tussen de deelstaten, zal de discussie over de verdeling tussen de regio's doen opvlammen.

Ulrich riep alle verantwoordelijken op de realiteit van de vergrijzing in te zien en daarop in te spelen. Er moeten nieuwe concepten ontwikkeld worden. Als belangrijkste en werkelijk te beïnvloeden factor, ziet hij het geboortecijfer. De immigratie levert weliswaar op de korte

termijn een grotere beroepsbevolking op, maar op deze immigranten moeten op de lange termijn ook uit de pensioenfondsen worden betaald.

Op dit punt kan naar een bevolkingsprognose voor de Bondsrepubliek worden verwezen, die in 2000 door de Verenigde Naties werd gemaakt, georiënteerd aan de huidige seniorencoëfficiënt van de BRD, die de verhouding weergeeft tussen de huidige beroepsbevolking en degenen die geld ontvangen van pensioenverzekeringen (verhouding van zestig-plussers tot 100 van degenen tussen de twintig en de zestig jaar oud). Op het tijdstip van de vaststelling was de waarde van de coëfficiënt 42,8. Er waren dus meer dan twee werknemers nodig om het geld voor één pensioengerechtigde op te brengen. Voor het jaar 2030 verwacht deze prognose dat bij een gelijkblijvend laag geboortecijfer de coëfficiënt naar 81,3 stijgt en in het jaar 2050 de waarde 91,4 zal zijn. Na deze verdubbeling stijgt de coëfficiënt verder, zodat statistisch gezien iedere werkzame persoon de verzorging van een niet-werkzaam persoon moet dragen. Deze cijfers gelden al voor de totale bevolking van de Bondsrepubliek, de cijfers zonder de immigranten zijn nog dramatischer (2000: 46,8; 2030: 91,5 en 2050: 107,7). Om deze dramatische ontwikkeling te voorkomen, moeten tot 2050 netto 190 miljoen immigranten naar Duitsland komen. Het gaat bij deze prognose niet om slechts een stabilisering van het bevolkingscijfer, maar om het behoud van een belangrijke economisch bepalende waarde. Gezien het feit dat de bevolking zeer geïnteresseerd is in het verdere gebruik van het welvaartssysteem in de toekomst, zou de coëfficiënt, als het cijfer dat de verhouding tussen degenen die geld ontvangen en degenen die geld betalen in een maatschappij weergeeft, in de discussie over de vergrijzing meer aandacht moeten krijgen.

Ook Lesthaeghe hield zich in zijn inleiding bezig met de vraag naar de zin en de onzin van de “replacement migration”, d.w.z. die migratie die nodig is om het aantal “ontbrekende” kinderen te compenseren. Al in de jaren tachtig zette een structurele daling van de bevolking in. Immigratie alleen kan hier geen uitkomst bieden. Die zou het probleem op de lange termijn alleen maar groter maken, hetgeen blijkt uit het feit dat volwassenen die nu immigreren en die deel uit gaan maken van de beroepsbevolking, op de middellange termijn ook geld uit pensioenfondsen zullen moeten ontvangen. Hij wees er echter ook op, dat West-Europese landen bij een gelijkblijvend laag geboortecijfer niet volledig zonder immigratie kunnen. Over het geheel genomen echter is de het feit van belang dat het aantal werkzame personen kan worden vergroot. Dat kan bijvoorbeeld door een verandering van de pensioenleeftijd of door het bevorderen van participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Op deze manier kan de verhouding van actieven en inactieven verbeterd worden en de sociale verzekeringssystemen kunnen worden ontlast. Verder moeten productiviteit en technologische innovatie een belangrijk aspect in het debat innemen.

Lesthaeghe liet een dwarsdoorsnede zien van alle industrielanden, die gedeeltelijk zeer verschillende randvoorwaarden gecreëerd hebben. Zo groeit het bevolkingsvolume van de Verenigde Staten nog steeds het snelst vergeleken met de andere industrielanden. Interessant in dit verband is dat het geboortecijfer van de VS met 2,2 kinderen nog altijd boven het niveau ligt waarmee de bevolking in stand kan worden gehouden. Daarbij komen continu hoge immigratiecijfers die bij de bevolking meer acceptatie vinden dan in andere industrielanden, die geen vergelijkbare immigratiegeschiedenis hebben.

Nederland en Duitsland verschillen van elkaar met betrekking tot de huidige situatie en met betrekking tot de prognoses voor de toekomst. Zo is enerzijds het totale geboortecijfer (Engels: „Total Fertility Rate“: TFR) in Nederland iets hoger dan in Duitsland, hetgeen het dalen van het bevolkingscijfer en de vergrijzing al iets vertraagt. Lesthaeghe citeerde de

MacDonald-Kippen *Total Labour Force Projection Scenarios*, die aangeven dat de geboortecijfers in de verschillende landen weer naar minstens 1,8 kinderen verhoogd moeten worden. Bovendien moet de netto-immigratie stijgen naar per jaar 0,5 procent van de totale bevolking. Dit zou voor Nederland en Duitsland een verdubbeling van het huidige immigratiecijfer betekenen naar voor Nederland tachtigduizend immigranten en voor Duitsland 400 duizend. De situatie die in Duitsland het meest voorkomt, waarin de ene partner werkt en de andere, meestal de vrouw, ook van het inkomen van de één leeft, is een model dat in de toekomst niet meer houdbaar is. Door de vergrijzing, die zich ondanks de toename van de TFR en de immigratie voortzet, zal de voor de financiering van het sociale stelsel belangrijke verhouding tussen actieven en inactieven op de arbeidsmarkt nog slechter worden. Vooral Duitsland moet daarom openstaan voor nieuwe arbeidstijdmodellen en voor meer en betere mogelijkheden voor kinderopvang.

In de aansluitende discussie ging een aantal deelnemers in op de productiviteit van oudere werknemers. Er werd over de vraag gediscussieerd in hoeverre deze werknemers flexibeler moeten worden en in hoeverre bedrijven zich überhaupt bezig houden met de vergrijzing. Gezien de problematiek is het mogelijk en gedeeltelijk al realiteit dat investeringsbeslissingen genomen worden op basis van deze ontwikkelingen – dit kan zowel positieve als negatieve gevolgen hebben. Hier moet echter ook rekening worden gehouden met het feit dat veel bedrijven het potentieel van hun oudere werknemers (nog) niet optimaal gebruiken. Met betrekking tot de arbeidsparticipatie is de vraag of er in de toekomst überhaupt genoeg arbeidsplaatsen beschikbaar zullen zijn. Tenslotte zal een verdere stijging van de productiviteit er ook voor zorgen dat de personeelsbehoefte verder afneemt. Enkele deelnemers aan de werkgroep wezen op de samenhang tussen het werkgeversaandeel in de sociale verzekeringen en de werkloosheid. Als het werkgeversaandeel verder stijgt, is de economie minder in staat te concurreren en zullen er minder investeringen worden gedaan die arbeidsplaatsen kunnen creëren.

In de discussie waren de volgende punten van belang:

- Het veranderde (consumptie-, verkiezings-, etc.) gedrag van toekomstige senioren. Zo is het denkbaar dat er een polarisatie zal optreden en de senioren hun politieke gewicht in macht zullen omzetten ten koste van de jongeren.
- Het feit dat het reële pensioenniveau zal dalen, kan tot een nieuwe invulling van de levensavond leiden: het pensioen moet met deeltijdwerk aangevuld worden.
- De deelnemers aan de werkgroep waren het er vrijwel allemaal over eens dat om een verhoging van het geboortecijfer te bereiken, een aantal voorwaarden (schooltijden, het beter kunnen organiseren van gezin en werk) moeten worden verbeterd.
- Een interessant aspect is de in de discussie gestelde vraag, wat een autocratisch heerser zou doen als hij met vergrijzingsproblemen zou worden geconfronteerd. In de discussie daarover werd duidelijk dat zijn oplossingen niet heel anders zouden zijn dan de oplossingen die in het debat aan de orde kwamen. Het verschil zou voornamelijk zitten in de snelheid waarmee bijvoorbeeld een stijging van het geboortecijfer tot officieel beleid zou worden gemaakt. Zo is te verwachten dat vooral een pro-natalistische politiek snel zou worden ingevoerd. De autocratische heerser hoeft geen rekening te houden met de privileges van bepaalde groepen in de samenleving, zoals in Nederland en Duitsland het geval is, waar de regeringen steeds weer moeten onderhandelen.

De volgende conclusies kunnen dus uit de discussie in werkgroep 2 worden getrokken:

- Er bestaat geen realistische manier om het vergrijzingsproces door immigratie te stoppen; de benodigde immigratiecijfers zijn onrealistisch (zie bijvoorbeeld Duitsland 2050).
- Immigratie kan slechts een deel van de oplossing van het probleem zijn. Het beste zou immigratie van jonge gezinnen met kinderen zijn, die enerzijds zou leiden tot een uitgebalanceerdere man-vrouw-verhouding onder de immigranten (tot nu toe komen er vooral alleenstaande mannen) en anderzijds een hoger geboortecijfer, hoog genoeg om het aantal “ontbrekende” kinderen te compenseren of misschien nog hoger.
- Omdat nu zelfs sommige immigranten van de vierde generatie als niet geïntegreerd gelden, moet de maatschappij beter op het ontstaan van een multiculturele maatschappij voorbereid zijn. Verder moet er meer ondernomen worden om de integratie van oude en nieuwe immigranten te bevorderen.
- Mensen die wel kunnen werken maar niet werken moeten gestimuleerd worden wel te gaan werken. Dit geldt voor vrouwen, senioren en mensen die vanwege andere redenen niet werken (bijvoorbeeld door een gebrek aan opleiding)
- De arbeidsproductiviteit moet door technische innovatie verder toenemen en onderwijs moet hierbij het sleutelbegrip zijn. Dit geldt zowel voor begrippen als een leven lang leren als voor een hoogwaardige opleiding voor de jongere generaties.
- De staatsbegrotingen moeten verder geconsolideerd worden.

3.2.2. Werkgroep 3

Uitgaand van de veronderstelling dat de snelle vergrijzing van de maatschappij weliswaar kan worden geremd, maar niet kan worden tegengehouden, is de vraag in hoeverre de Europese maatschappijen zich op de *lange termijn* moeten herstructureren, als hun bewoners ouder worden en het aantal bewoners veelal afneemt. Welke gevolgen hebben deze ontwikkelingen voor de internationale positie van Europa?

Sprekers:

- Prof.dr. Reiner Dinkel, Leerstoel Demografie aan de Universität Rostock
- Prof.dr. Frans Willekens, Directeur van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Wassenaar.

Voorzitter:

- Mevrouw prof.dr. Rita Süßmuth

De voorzitter, mevrouw Süßmuth, wilde niet van een “lege” maatschappij spreken, maar eerder van een toename van lege ruimtes binnen de maatschappij. Een laag geboortecijfer en een hoge werkloosheid zorgen ervoor dat er te weinig geld in de pensioenfondsen is om de explosief gegroeide groep pensioengerechtigden te kunnen financieren. De vraag is in hoeverre een selectief migratiebeleid en hervormingen van het sociale stelsel een oplossing voor dit probleem vormen.

Dinkel wees op het verschil tussen de zorgwekkende demografische situatie in Nederland en in Duitsland, en los daarvan op het verschil tussen Oost- en West-Duitsland. Terwijl het geboortecijfer in West-Duitsland naar 1,4 kinderen per vrouw is gedaald, groeit het Oost-Duitse geboortecijfer juist weer langzaam naar deze waarde. Het gemiddelde geboortecijfer in Nederland ligt met 1,6 kinderen per vrouw iets hoger dan dat van Duitsland (1,4).

Desalniettemin is het Nederlandse geboortecijfer ook te laag omdat ze onder het niveau ligt dat voor het behoud van de bevolking noodzakelijk is: 2,1 kinderen per vrouw.

Dat de bevolking in de Bondsrepubliek en in Nederland tot nu toe niet echt is gedaald maar continu is gestegen, komt door de immigratie van de afgelopen decennia. De immigratiebehoefte werd tot nu toe gekenmerkt gematigde immigratiecijfers. De toekomstige behoefte aan immigranten zal echter explosief groeien. Door het lagere geboortecijfer zal Duitsland in de toekomst een groter behoefte aan immigranten hebben. Het is in dit kader echter bedenkelijk dat het migratiebeleid in Duitsland en Nederland in de laatste dertig jaar steeds restrictiever is geworden. Bovendien wordt het migratiebeleid tegenwoordig vooral in Duitsland toenemend misbruikt door zowel regering als oppositie, die elkaar proberen te overtreffen met maatregelen die moeten voorkomen dat meer immigranten naar Duitsland komen. De angst voor het vreemde wordt bij de bevolking gericht aangewakkerd, omdat dat bij de volgende verkiezingen direct stemmen oplevert.

Voor Duitsland betekent deze dubbele ontkenning – van de noodzakelijke toename van het geboortecijfer en de immigratie – al heel binnenkort een beslissende cesuur in het bevolkingsvolume. Voor de periode tot 2050 gaat de *10. Bevölkerungsvorausschätzung* van het Statistische Bundesamt uit van een bevolking van tussen de 67 en 81 miljoen mensen, waarbij de laagste schatting nog altijd van netto minstens honderdduizend immigranten per jaar uitgaat, en de hoogste schatting van netto 300 duizend per jaar.

Een laag geboortecijfer en een hoge werkloosheid zorgen ervoor dat er te weinig geld in de pensioenfondsen is om de explosief gegroeide groep pensioengerechtigden te kunnen financieren. De vraag is in hoeverre een selectief migratiebeleid en hervormingen van het sociale stelsel een oplossing voor dit probleem vormen.

Dinkel wees in zijn inleiding op het zorgwekkende demografische verschil tussen de nieuwe en de oude deelstaten. Sinds 1935 daalde het geboortecijfer bij Duitse vrouwen van 2,2 naar 1,4 kinderen per vrouw. Een normalisering is alleen te verwachten, wanneer er gemiddeld drie kinderen per vrouw worden geboren. In ieder geval moet de trend om op latere leeftijd kinderen te krijgen onderbroken worden, omdat het te lang uitstellen van het krijgen van kinderen later vaak leidt tot kinderloosheid. Het Statistische Bundesamt voorspelt tot 2050 een gelijkblijvend geboortecijfer van 1,4 kinderen per vrouw, zowel in Oost- als in West-Duitsland. De ervaring leert dat vrouwelijke immigranten hun voortplantingsgedrag snel aan de gewoontes van het land waar ze naartoe zijn gegaan aanpassen. Daarom kan immigratie slechts een beperkt middel zijn om de vergrijzing tegen te gaan. Desondanks moeten leeftijd en geslacht belangrijke indicatoren voor het demografische effect van een immigrant worden. Jonge vrouwen hebben de mogelijkheid kinderen te krijgen, maar deze vrouwen vind je weinig onder de immigranten.

Op verzoek van de deelnemers aan de werkgroep ging Dinkel dieper in op de algemene publieke gevoeligheden met betrekking tot de immigratie en integratie. Nadrukkelijk wees hij erop dat:

1. de Duitse immigratiecijfers vertekend zijn, omdat tijdelijke migratie (voor een paar jaar) meegerekend werd. Het reële cijfer ligt lager dan algemeen wordt aangenomen.
2. het Duitsland van na de Tweede Wereldoorlog grote vluchtelingengroepen heeft opgenomen, die volledig geïntegreerd zijn en zonder welke de Duitse bevolking vandaag één derde kleiner zou zijn. 200 duizend tot 300 duizend immigranten per jaar

kunnen echter nooit de oplossing voor problemen zijn, die door de vergrijzing van een bevolking van 82 miljoen mensen veroorzaakt zijn.

In 1972 verlaagde de regering van kanselier Willy Brandt de pensioenleeftijd zonder een bijbehorende aanpassing van de pensioenen in te voeren. Een mogelijke structurele hervorming had een flexibilisering van het pensioensysteem kunnen bieden. De kern is de vrije keuze van de bevolking: met pensioen gaan wanneer je wil, hoe vroeger, des te minder pensioen je krijgt uitbetaald. Sinds de negentiende eeuw is de levensverwachting van de Duitsers meer dan verdubbeld en zal verder stijgen. Een verdere stijging hangt af van de ontwikkelingen van de behandeling van hart- en vaatziekten, kanker en het bestrijden van ongezonde leefgewoontes. De noodzaak om de pensioenleeftijd te verhogen, mag niet langer een taboe zijn.

Feit is dat alleen verdeeld kan worden wat er is. Het best mogelijke sociale beleid is een duurzame goede en innovatieve economische politiek. Structurele hervormingen, de bereidheid om na het 55-ste levensjaar verder te werken en de bereidheid verder in innovatie en de economie te investeren zijn onvermijdelijk. Een gezinsbeleid en een realistische houding met betrekking tot immigratie zijn zinvolle aanvullingen. Er is geen reden voor paniek, maar de staat moet de verwachtingen van de bevolking aan de nieuwe omstandigheden en de mogelijkheden aanpassen om zo een politiek begrip voor de dringende en pijnvolle hervormingen te bewerkstelligen.

Willekens probeerde de demografische uitdaging van de vergrijzing te laten zien door de verschillen in de individuele levensplanning naar regeringsbeleid uit te werken. Volgens hem concentreert de discussie zich op de vraag hoe het leven anders gepland kan worden als de maatschappij verandert. Alleen een integraal beleid kan wat hem betreft effectief zijn. Willekens noemde het populaire begrip „life course approach to ageing”. Deze visie accepteert dat senioren geen homogene groep vormen en dat al op jonge leeftijd de oorzaken voor problemen op latere leeftijd ontstaan.

De gemiddelde levensverwachting van de Nederlanders neemt per jaar toe met ongeveer drie maanden. Een gemiddelde leeftijd van negentig tot honderd jaar in het jaar 2030 is dan niet onrealistisch. Net als in Duitsland neemt de levensverwachting van vrouwen verder toe terwijl die van mannen al sinds jaren stagneert. Van de 81 (vrouwen) en 76 (mannen) verwachte levensjaren worden er 61 in goede gezondheid geleefd. Als mensen door een gezonde levensstijl langer gezond blijven, dalen de kosten van de gezondheidszorg.

Twintig procent van de Nederlandse vrouwen blijft kinderloos, wat vooral ligt aan het feit dat ze pas een relatie aangaan als ze ouder zijn. Een andere oorzaak is dat het moeilijk is kinderen en carrière met elkaar te combineren. Bovendien zijn kinderen erg duur omdat ze de carrièrekansen van de vrouw verkleinen. De werkzame bevolking neemt verder af omdat jongeren later in het arbeidsproces intreden en senioren eerder ophouden met werken dan vroeger gebruikelijk was.

Tegenwoordig kunnen mensen meer verschillende levenswegen bewandelen. Maar deze ruimere keuze vraagt ook meer planning en visie. De eigen levensstijl is een individuele keuze met grote gevolgen. Deze gevolgen moeten gedeeltelijk door individuen en gedeeltelijk door de maatschappij gedragen worden. De Nederlandse politiek begroet deze levensplanning met meer keuzemogelijkheden, zoals het sparen van vrije tijd en geld in alle levensfasen. De regering moet de burgers stimuleren de eigen risico's beter in te schatten. Daarnaast moet de

solidariteit tussen de generaties gestimuleerd worden, die het iedereen mogelijk maakt zich beter van zijn huidige en toekomstige problemen bewust te worden.

De deelnemers aan de werkgroep schetsten in de discussie verschillende situaties. Onder andere kwam ter sprake dat:

- eengezinswoningen mensen beperken om zelf voor oudere familieleden te zorgen.
- Botbreuken de meeste ziekenhuisopnames veroorzaken en dat artsen voor preventieve maatregelen tegen osteoporose zijn, maar dat die niet door de regering worden gestimuleerd. De vraag is hoe dat zich verhoudt tot het intensief stimuleren van de levensplanning.
- het sparen van vrije tijd in de werkelijkheid nauwelijks te realiseren is. Te vrezen valt dat extra vakanties worden uitbetaald, omdat het meestal niet mogelijk is deze extra vrije tijd op te nemen. Kan je mensen tot solidariteit dwingen? Een belastingvoordeel levert keuzevoordelen op, maar wordt in werkelijkheid door de volgende generaties betaald en is dus niet solidair.

Uit de discussie in werkgroep 3 valt te concluderen dat de regering, werknemersorganisaties, het bedrijfsleven, de ziekenfondsen en het individu de kosten moeten delen om initiatieven voor de levensplanning succesvol te maken. Alleen op deze manier kunnen in een zich veranderende maatschappij onbetaald werk, een combinatie van kind en carrière en verzorgingsmaatregelen voor de gezondheid mogelijk blijven.

3.2.4. Werkgroep 4

In hoeverre moeten steden en regeringsinstanties zich instellen op de demografische structuurveranderingen? Dit zal aan de hand van een vergelijking tussen een Nederlandse en een Duitse gemeente worden besproken.

Sprekers:

- Prof.dr. Heinrich Mäding, Deutsches Institut für Urbanistik
- Mevrouw prof.dr. Riek Bakker, Bureau BVR.

Voorzitter:

- Leonard Ornstein.

De opzet van de vierde werkgroep was het schetsen van een portret van een stad in 2015, rekening houdend met zes essentiële aspecten. Deze aspecten waren:

1. Woningen
2. Infrastructuur
3. Zorg
4. Verhouding tussen jong en oud
5. Immigratie
6. Economie

Mäding noemde vier relevante deelprocessen van de vergrijzing voor steden: inkrimping, heterogenisering, vergrijzing en individualisering.

Inkrimping ziet hij als probleem dat in Duitsland uit de toekomstige bevolkingsontwikkeling zal ontstaan. Onder verwijzing naar de *9. koordinierte Bevölkerungsvorausberechnung* van het Statistische Bundesamt, die voorspelde dat al naar gelang het migratiescenario dat

gekozen wordt, er in 2050 nog tussen de 59 en de 70 miljoen mensen in de Bondsrepubliek zullen leven, concludeerde Mäding dat alle Duitse steden met inkrimping geconfronteerd zullen worden.

Heterogenisering ontstaat door de verwachte immigratie. Door de snelle vergrijzing van de huidige bevolking van Duitsland moet deze heterogenisering in een zodanige omvang opkomen dat de verschillen tussen de oorspronkelijke bevolking en de nieuwkomers snel zal stijgen. Het effect zal nog groter worden door de groeiende heterogeniteit onder de immigranten zelf. Momenteel bestaan er geen afspraken met bepaalde landen om immigranten te werven zoals ten tijde van de gastarbeiders, toen alleen mensen uit bepaalde landen, voornamelijk uit Turkije, naar Duitsland kwamen.

Vergrijzing is de natuurlijk consequentie van het al sinds decennia te lage geboortecijfer. In tegenstelling tot hetgeen gewoonlijk wordt aangenomen is niet de stijgende levensverwachting de belangrijkste reden voor de vergrijzing, maar het permanente te lage geboortecijfer.

Individualisering: Mäding beschrijft met deze term de zich voortzettende trend naar meer éénpersoonshuishoudens, die door verschillende bronnen gevoed wordt. De veranderende leeftijdsstructuur, de toename van het aantal mensen dat zonder partner, ongetrouwd of zonder kind blijft, de verschuiving van de leeftijd waarop getrouwd wordt naar achteren, het groeiende aantal scheidingen en andere oorzaken zorgen ervoor dat steeds meer mensen alleen leven.

Uit deze effecten volgt de conclusie dat de Duitse bevolking in de toekomst uit minder personen bestaat, en bonter en ouder is en vaker alleen zal leven. Dit scenario geldt voor de meeste industrielanden die dezelfde trends ondergaan. Deze trends zullen binnen regio's en gemeentes van een land verschillende uitwerkingen hebben. Zo wordt verwacht dat enkele regio's die nu al floreren verder zullen *boomen* en zullen profiteren van de extra arbeidskrachten die naar deze regio's zullen komen. Het omgekeerde effect geldt voor de nu al dunbevolkte regio's zoals bijvoorbeeld grote delen van Oost-Duitsland.

De drie dimensies van een stad zijn de economische en de levensruimte, de bebouwde stad en de politieke stad. Deze drie dimensies beschrijven de functies die een stad vervult. In deze drie dimensies wordt de stad door de vier trends, die door de vergrijzing worden veroorzaakt, beïnvloed. In tabel 1 zijn de door de vergrijzing veroorzaakte mogelijke ontwikkelingen van de functies van een stad te zien.

Tabel 1:

	Stad als economische/ levensruimte	Bebouwde stad	Politieke stad
Vergrijzing	Gezondheidssysteem	Vraag naar aanbiedingen die rekening houden met ouderdom	Nieuwe prioriteiten
Individualisering	Vermaatschappelijkisering van diensten	Woonoppervlakte per hoofd van de bevolking	Politieke betrokkenheid
Inkrimping	Stijgende kosten per stuk Afname arbeidskrachten	Leegstand Verre afstanden	Dalende financiën Mislukkingen
Heterogenisering	Dispariteit Desintegratie	Segregatie	Politieke betrokkenheid Polarisering

Bron: Mäding, Statistik und Informationsmanagement, Themenheft 02/2003 "Demographische Wandel" p.60

Deze veranderingen betekenen voor gemeentelijke besturen die over de stadsontwikkeling beslissen dat er brede aandacht moet worden gegeneerd om binnen de geëigende kaders de mogelijkheden te creëren die een duurzame planning voor stedelijke ontwikkeling veilig moeten stellen. Mogelijke maatregelen die de politiek moet nemen zijn volgens Mäding:

- het monitoren van de actuele situatie en de prognoses van de stedelijke ontwikkeling op de langere termijn,
- het ontwikkelen van een concrete bevolkingspolitiek, zoveel mogelijk door nationale regeringen (de steden moeten in het kader van een "attractiviteitsbeleid" hun best doen om nieuwe inwoners aan te trekken)
- de EU en de nationale regeringen moeten de kaders scheppen voor de opgaven die de steden moeten vervullen. Daartoe behoren de benodigde speelruimte en financiële middelen.

Bakker verduidelijkte de door Mäding genoemde basisprincipes aan de hand van de Nederlandse steden Rotterdam en Leidsche Rijn in Utrecht. De ontwikkeling van de projecten in het geheel stond daarbij op de voorgrond van haar presentatie. Rotterdam als stad die na de Tweede Wereldoorlog opnieuw werd opgebouwd en Leidsche Rijn als nieuw gecreëerde wijk representeren het beeld van hoe de stad van de toekomst eruit zou kunnen zien. De beide steden hebben met elkaar gemeen dat er vooral op de kwaliteit, de balans, van de leefomgeving is gelet, zonder dat daarbij de problematiek als geheel uit het oog werd verloren.

De deelnemers aan de werkgroep probeerden aansluitend het idee van een stad van de toekomst te concretiseren. De vraag daarbij was of het gebied aan de mensen moet worden aangepast of dat de mensen zich aan het gebied moeten aanpassen. In de discussie werd echter snel duidelijk dat er zowel in Duitsland als in Nederland naar een compromis moet worden gezocht. Het idee om een stad te ontwikkelen die uit vele verschillende 'dorpen' bestaat werd uitgebreid besproken. Als voorbeeld werden al verwezenlijkte projecten genoemd en werd een vergelijking met het voormalige West-Berlijn gemaakt. Het bijzondere aan West-Berlijn voor de val van de Muur was dat de stad niet naar buiten toe kon groeien en dat leidde automatisch tot een dergelijke ontwikkeling. Bovendien hebben onderzoeken aangetoond dat mensen voor hun dagelijkse behoeftes in principe geen grote bewegingsradius hebben. Omdat deze kennis er al is en die alleen nog moet worden gemobiliseerd en bekend gemaakt moet worden, kan er met deze projecten die boven de generaties uitgaan al worden begonnen. Wijken moeten in alle dagelijkse behoeftes kunnen voorzien (scholen, medische verzorging etc.) om zo een levendig geheel te laten ontstaan waarin zich zowel bewoners die er al lang wonen als mensen die er nieuw komen zich prettig voelen. De financiering van dergelijke projecten, maar ook de moeilijkheden die de uitgebreide regelgeving en wetten met zich meebrengen, werden door de deelnemers aan de werkgroep uitvoerig besproken. De vraag was of een verwezenlijking ervan überhaupt mogelijk zou zijn. Mäding en Bakker wezen erop dat zowel de Nederlandse als de Duitse bepalingen zeer wel zinvol zijn. Met betrekking tot de financiering werd opgemerkt dat de benodigde middelen uit andere bronnen konden worden gehaald, zoals van private woningbouwverenigingen en dergelijke investeerders, omdat er van de staat geen middelen zijn te verwachten.

Vrijdag 21-11-2003

4.1. Plenaire gedeelte

Sprekers:

- Wolfgang Koberski, Duitse Ministerie van Economische Zaken en Werkgelegenheid in Berlijn
- Prof.dr. Bernhard M.S. van Praag, Economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam

Voorzitter:

- Otto von der Gablentz

In zijn inleiding op de volgende voordrachten en de podiumdiscussie stelde Otto von der Gablentz vast dat de conferentie zich al op de eerste dag bewezen had als vakconferentie. Eén van de belangrijkste doelen van de NDC, het creëren van maatschappelijk engagement door communicatie, is wederom verwezenlijkt. De drie componenten die werden genoemd om tot een oplossing van het vergrijzingsprobleem te komen: geboortecijfer, beperking van de sociale uitgaven en migratiebeleid, zijn alleen in combinatie met elkaar zinvol.

Koberski deed verslag van een dienstreis naar Japan. Daar wordt het huidige decennium in de discussie over de structurele problemen van de laatste tien jaar als verloren decennium beschouwd. Als je deze terminologie volgt, moet je concluderen dat Duitsland al twee verloren decennia met gebrekkige hervormingen heeft gehad. Daarom ziet hij geen alternatief voor de Agenda 2010, het hervormingsprogramma van kanselier Gerhard Schröder.

Met betrekking tot de bevolkingsproblematiek ging Koberski op de problemen van twee eeuwen geleden in. Destijds waren de problemen precies omgekeerd. De bevolking groeide geometrisch en de voedingsmiddelenproductie alleen aritmetisch. Dit probleem zag Robert Malthus als eerste en voorspelde op basis van het zich aankondigende gebrek aan voedsel een massale sterfte. Nu weten we dat deze ontwikkeling door technische vooruitgang, zoals de uitvinding van de kunstmest door Justus Liebig, kon worden voorkomen. Het huidige probleem is precies omgekeerd. Het probleem van de vergrijzing betreft de maatschappijen van vrijwel alle industrielanden, maar vooral Europa, Japan en China.

Sterk verjongende maatschappijen, zoals die van 150 jaar geleden, en verouderende maatschappijen zoals die van vandaag zouden voor de economieën even goed te verwerken moeten zijn omdat de demografische veranderingen veel langzamer verlopen dan de economische. Het aanpassingsvermogen van de economie moet niet worden onderschat. De economie wordt door de vergrijzing niet per se overbelast en daarom moeten schrikbarende scenario's niet overdreven serieus worden genomen. Volgens Koberski moeten de volgende suggesties in het debat worden meegenomen:

1. Er moet worden voorkomen dat senioren als de veroorzakers van de problemen worden gezien. Deze discriminatie heeft geen enkele gerechtvaardigde basis.
2. De algemene acceptatie voor onze sociale verzekeringsstelsels mag niet bewust op het spel worden gezet, omdat de schade die daardoor zou ontstaan nauwelijks meer te herstellen is.
3. Niet de private of sociale ouderdomsverzekering op zich zorgt voor problemen, maar de manier waarop ze gefinancierd wordt.

Koberski benadrukte dat zowel de vergrijsde maatschappij als de babyboom-maatschappij specifieke problemen heeft op te lossen, of het nou gaat om bejaardenhuizen, zorg- en gezondheidskosten of scholen en kinderopvangmogelijkheden. Of een maatschappij dergelijke extra belastingen financieel aankan, hangt af van de algemene inkomensontwikkeling, de algemene werkloosheidsontwikkeling, de lengte van de periode waarin mensen werken, en de hoogte van het bedrag dat voor mensen die niet werken moet worden opgebracht. Omdat alleen kan worden opgemaakt wat een economie opbrengt, is het stimuleren van de concurrentiepositie de enig zinvolle manier om de huidige scheef gegroeide sociale stelsels weer te corrigeren. Het verbeteren van de werkgelegenheid en een onderwijssysteem voor de hele bevolking zijn dringend nodig om de economie zo ver te krijgen dat ze de uitdagingen aankan.

Volgens Van Praag moet de huidige liberale democratie ook in staat zijn zich aan voorwaarden van buitenaf aan te passen om te kunnen blijven bestaan. Helaas proberen de verantwoordelijke regeringen vooral de symptomen te bestrijden in plaats van de oorzaken. Vergeleken met de situatie in Japan zijn de problemen in Europa nog gering. De vergrijzing zet zich daar in een veel sneller tempo voort, de bevolking is nog minder bereid immigranten te accepteren en aan de economische crisis lijkt geen eind te komen. Zo ernstig is de situatie in Europa gelukkig nog niet.

Er is een duidelijk verschil tussen maatregelen voor het behoud van het bevolkingvolume en maatregelen voor het behoud van de bevolkingsstructuur. Duitsland en Nederland zijn momenteel niet bereid meer immigranten toe te laten. Vooral in Nederland heerst een gevoel dat zich het best laat beschrijven met “de boot is vol”. Het antwoord op de vraag wat de optimale bevolkingsgrootte voor een land is, wordt door veel verschillende subjectieve en emotionele factoren beïnvloed. Daarom is daar in een maatschappij nauwelijks een eenduidige consensus over te vinden.

Grootschalige immigratie verandert blijvend de bevolkingsstructuur van een land. De angst voor een immigratiegolf uit Oost-Europa is daarom verhoudingsgewijs groot. Het is dus vooral noodzakelijk het geboortecijfer weer naar een niveau terug te brengen dat het behoud van de bevolking ‘van binnenuit’ verwezenlijkt. Het feit dat de leeftijdstructuur van een maatschappij ook altijd een indicator voor de gezondheid van een economie is, blijft gelden en alle krachten in een maatschappij zijn verplicht een bijdrage aan het behoud van een uitgebalanceerde bevolkingsstructuur te leveren. Voor de immigratie moet volgens Van Praag de van de Franse emigratiepraktijk bekende voorwaarden moeten gelden. Integratie staat in Frankrijk altijd voor complete assimilatie van de immigranten aan de Franse waarden, met een volledige instemming met de republiek en de natie. Ook is Van Praag voor een puntensysteem voor immigranten zoals de Canadezen dat hanteren. Het mag niet langer onmogelijk zijn om immigranten volgens bepaalde criteria uit te kiezen die voor het opnemende land van belang zijn. Om naar kwalificaties, leeftijd of familiesituatie te selecteren moet als recht van een staat worden gezien die het nieuwe thuis van deze mensen moet worden. Dit kan ook bijdragen aan de acceptatie van de immigranten in deze landen.

4.2. Podiumdiscussie

Omdat het thema vergrijzing momenteel zo’n hoge maatschappelijke relevantie heeft, moet bij de podiumdiscussie voornamelijk de politiek aan het woord komen. Vertegenwoordigers van de regering en de oppositie uit Nederland en Duitsland waren uitgenodigd om te discussiëren over hun persoonlijke waarneming van de vergrijzingsproblematiek, de

bewustwording daarvan binnen hun eigen partijen en over de ontwikkeling van concreet beleid.

4.2.1. Voorstelling van de gasten

Als vertegenwoordiger van de oppositie in het Duitse parlement, de Bondsdag, was mevrouw Ursula Heinen (CDU) te gast. Zij was lid van de enquêtecommissie "demographischer Wandel" van de Bondsdag. Volgens Heinen is de enige zinvolle reactie op de vergrijzing de economische groei tot het absolute hoofdpunt van het beleid te maken. Daartoe moet de arbeidsparticipatie van vrouwen dringend toenemen, om het wegvallen van arbeidskrachten door pensioneringen te compenseren.

Als vertegenwoordiger van de Nederlandse oppositie was de PvdA-afgevaardigde Frank Heemskerk uitgenodigd. Heemskerk wees op het verschil in de situatie tussen Nederland en Duitsland. Het geboortecijfer in Nederland ligt veel hoger dan dat van Duitsland, hetgeen de snelheid van het vergrijzingsproces afremt. Bovendien is het Nederlandse pensioensysteem al volledig met kapitaaldekking georganiseerd, hetgeen de eigen verantwoordelijkheid van de bevolking stimuleert en de begroting van de staat ontlast. Desondanks is de vergrijzing natuurlijk ook in Nederland een probleem. Het hebben van een hoger geboortecijfer dan Duitsland is niet voldoende als ook in Nederland voldoende kinderen geboren moeten worden om het behoud van het bevolkingsniveau te garanderen. Bovendien is in Nederland vergeleken met Duitsland het aantal ouderen dat thuis wordt verzorgd veel kleiner en er is geen aparte bescherming, bijvoorbeeld door een zorgverzekering, hetgeen de kosten in de gezondheidszorg significant doet toenemen.

De vertegenwoordiger van de regeringsfractie in de Tweede Kamer, mevrouw Niny van Oerle - van der Horst van het CDA, was lid van de parlementaire commissie over het thema vergrijzing. Volgens haar moet de politiek de solidariteit tussen jongeren en ouderen stimuleren. Het is opmerkelijk dat in Duitsland tachtig procent van alle mensen die zorg nodig hebben door familieleden verzorgd wordt en in Nederland slechts zestig procent, een waarde die in Duitsland zelfs nog bij mensen die zeer intensieve zorg behoeven, bereikt wordt. Maar rechtvaardigheid is volgens haar meer dan slechts een economisch onderwerp. Het gaat daarbij veel meer ook om maatschappelijke basiswaarden, die niet te koop zijn. Zorg en opvoeding blijven helaas vaak nog een opgave voor vrouwen, hetgeen een fataal ongelijke verdeling van de gezinslasten betekent. Om deze met elkaar samenhangende problemen op te lossen, is een integraal ontwerp nodig. Alle onderwerpen moeten aan de hand van een eerlijke verdeling tussen de generaties en de geslachten besproken worden. Gecoördineerde maatregelen zijn nodig om de dreigende tekorten in de zorg tegen te gaan.

Dr. Hans-Ulrich Krüger is lid van de SPD-fractie in het Duitse parlement en vertegenwoordigt de Duitse regeringspositie bij de NDC. Volgens hem is men zich in Duitsland al langer bewust van de vergrijzingsproblematiek en dat is de reden waarom men de problemen gedeeltelijk duidelijker aanspreekt dan in Nederland. De belangrijkste reden daarvan ziet Krüger vooral in de extra lasten die door de hereniging voor het Duitse sociale systeem zijn ontstaan. Hier ziet hij ook het potentieel voor meer acceptatie voor maatregelen die genomen moeten worden om de problemen die door de vergrijzing ontstaan, aan te pakken. Als één van de belangrijkste concepten ziet hij de eerlijke verdeling tussen generaties. De kosten moeten zo eerlijk mogelijk worden verdeeld tussen het actieve en niet-actieve deel van de bevolking. Alle wetten zouden daarom wat Krüger betreft gecontroleerd moeten worden op deze eerlijke verdeling tussen de generaties. Verder moet de vraag gesteld worden hoe innovatie en groei duurzaam kunnen worden gestimuleerd. Hiervoor moet de arbeidsparticipatie van vrouwen en

senioren toenemen. Een eerlijke verdeling tussen de generaties en de geslachten moet dringend in beleid worden vertaald. Bovendien moeten begrippen als ‘een leven lang leren’ eindelijk inhoud krijgen en een carrièreverandering in de loop van het beroepsleven van mensen meer erkenning in de maatschappij krijgen.

De in Duitsland grootschalig ingevoerde regelingen waardoor mensen eerder met pensioen kunnen, waren een fatale fout. Het bedrijfsleven heeft van dit middel massaal gebruik gemaakt en dat met het argument verdedigd, dat het de vrij gekomen posities met jongere werknemers wilde bezetten, omdat die over nieuwe kennis beschikken die voor de noodzakelijke innovaties nodig is. In werkelijkheid werd elke vijfde of zesde vrijgekomen plek opgevuld en de werkloosheid nam nauwelijks af.

4.2.2. Stellingen voor de discussie

Als basis voor de podiumdiscussie waren de volgende tien stellingen ontwikkeld:

1. Door hun getalsmatige toename zullen ouderen een politieke macht van betekenis gaan vormen. Indien politici de belangen van deze groep niet voldoende behartigen zal het op termijn tot de vorming van *'one-issue'* politieke partijen komen.
2. Inter-generationale conflicten over de verdeling van middelen zullen de politieke agenda hoe dan ook steeds meer gaan bepalen.
3. Migratie levert geen oplossing als het gaat om de verwachte tekorten op de arbeidsmarkt en de teruglopende fiscale inkomsten als gevolg van de vergrijzing. Selectieve arbeidsmigratie kan daarentegen wel een verlichting voor bepaalde knelpunten opleveren.
4. Binnen vijf jaar dienen alle vormen van prepensionering te worden afgeschaft.
5. Zowel de Nederlandse als de Duitse overheid moet op zeer korte termijn een inhaalslag maken m.b.t de kinderopvang. Indien het potentieel van nog niet werkende moeders niet wordt aangesproken, zullen de gevolgen van de vergrijzing nog sterker merkbaar worden.
6. De dubbele belasting van vrouwen/werkende moeders vormt de belangrijkste belemmering voor het nemen van meerdere kinderen. Alleen substantiële belastingvoordelen voor alleenverdieners (kostwinners) kunnen hieraan een einde maken.
7. Kinderen die een substantieel deel van de zorg voor hun zelfstandig wonende bejaarde ouders op zich nemen, dienen hiervoor fiscaal tegemoet te worden gekomen.
8. Op een termijn van twintig jaar is het onvermijdelijk dat de pensioengerechtigde leeftijd wordt opgetrokken naar zeventig jaar.
9. Mensen met kinderen dienen minder belasting te betalen dan mensen zonder kinderen, c.q. mensen zonder kinderen moeten een hoger AOW premie betalen dan mensen met kinderen
10. De overheid moet actief bijdragen aan de ombuiging naar een kindvriendelijk klimaat.

Deze stellingen maken duidelijk dat Nederland en Duitsland zich voor de toekomst op ingrijpende veranderingen moeten voorbereiden. De realiteit dwingt tot hervormingen. Maar de relatie tussen oud en jong verschuift zodanig, dat het opgeven van overgedragen *cleavages* (de bepalende sociaal-economische conflicten van een maatschappij), ten gunste van een conflict tussen mensen die een bijdrage betalen en mensen die een bijdrage ontvangen, mogelijk wordt. In dit verband moeten de volgende vragen worden gesteld. Wordt de maatschappij bedreigd door een overheersing van senioren, die hervormingen die ongunstig voor hen uitpakken, niet zullen accepteren? Zullen er partijen speciaal gericht op senioren in het partijensysteem ontstaan of wordt de al aanwezige dominantie van ouderen in de bestaande partijen en de aversie tegen hervormingen verder versterkt?

4.2.3. Discussie

De discussieleider, prof.dr. Paul Schnabel, lid van de Nederlandse stuurgroep, refereerde in zijn inleidende vraag aan het panel aan de resultaten van de werkgroepen van donderdag. De eerste vraag, of de vergrijzing het politieke landschap zodanig heeft veranderd, dat hervormingen steeds moeilijker zijn uit te voeren, was gericht aan Ursula Heinen.

Heinen noemde het gevaar dat senioren hun best zullen doen zich actief in de politiek te mengen om invloed te hebben op onderwerpen die hen aangaan reëel. Dit zal ook ten koste van hervormingen gaan. Alleen al een blik op de cijfers die de verhoudingen tussen jong en oud weergeven tonen aan dat dit niet onwaarschijnlijk is. Zo vindt Heinen het zeer waarschijnlijk dat nieuwe partijen zullen worden opgericht, of dat, vooral in Duitsland, de senioren de bestaande partijen van binnen uit naar hun behoeftes zullen omvormen. Ook nu al worden de partijen in Duitsland door de zogenaamde AG 50+ (NV 50+) gedomineerd en door het gebrek aan jongeren zal deze verhouding zich nauwelijks normaliseren. In haar eigen partij (de CDU), zo vreest Heinen, ligt de gemiddelde leeftijd ver boven de vijftig. Datzelfde geldt vermoedelijk ook voor de SPD.

Hoe belangrijk de groep senioren is, heeft haar partij in 1998 ervaren. De regering van Helmut Kohl had de pensioenformule in Duitsland met een demografische factor aangevuld, die de gevolgen van de vergrijzing door geringere stijging van de bijdragen moest voorkomen. Deze hervorming dreef vele oudere kiezers naar de SPD. Maar Heinen hoopt op meer inzicht bij de senioren, omdat de pensioenen niet uit het niets komen maar door jonge mensen bij elkaar moeten worden gewerkt. Daarbij komen de problemen van de ziektekosten- en zorgverzekeringen, waarvan veel senioren afhankelijk zijn en die door de bijdragen van anderen gefinancierd worden.

Heinen refereerde aan wat de voormalige Duitse minister van Sociale Zaken Norbert Blüm altijd zei: “Oud en jong zitten samen in één boot”, en riep de verschillende generaties op samen voor veranderingen te zorgen. Tot nog toe was de modernisering van het sociale beleid altijd moeilijk uit te leggen. De noodzaak ervan werd nooit voldoende verklaard. Volgens Heinen is het daarom noodzakelijk om toekomstige wetten op de eerlijke verdeling tussen de generaties te controleren. Er moet niet meer gecontroleerd worden op de begrotingsneutraliteit van de wetten voor nu, maar op de consequenties die de wetten hebben op de verhouding tussen jong en oud (of tussen degenen die bijdragen betalen en degenen die ze ontvangen). Van Oerle zei dat het conflict tussen de generaties het onderwerp van de toekomst is. De lasten die door de maatschappij moeten worden gedragen, betreffen iedereen. Tot nog toe wordt de discussie in Nederland helaas nog altijd door een zeer negatief beeld van ouderen bepaald, hetgeen niet echt helpt in de discussie. Op deze manier kan het al bestaande

communicatieprobleem nauwelijks worden opgelost, hetgeen een hardere verdelingsstrijd tot gevolg zal hebben.

De algemene sociaal-economische problemen zijn echter allemaal met elkaar verbonden en kunnen alleen opgelost worden met een gecoördineerd plan waarmee alle betrokkenen het eens zijn. Het verband tussen de arbeidsmarkt en de kosten van het sociale stelsel maakt duidelijk dat een starre houding in de discussie het algemeen welzijn gevoelig kan storen. Alleen al daarom moet het maatschappelijk bewustzijn in de zin van een gezamenlijk begrip beïnvloed worden.

Schnabel sprak Krüger aan op de in Duitsland heersende plicht voor je oudere familieleden te zorgen. Het interesseerde hem vooral hoe dit concept in tijden waarin de eigen verantwoordelijkheid een sleutelbegrip in het debat is, nog acceptatie kan vinden, zodat deze regeling kan blijven functioneren.

Krüger legde de wettelijk vastgelegde zorgplicht tussen ouders en kinderen, die een leven lang geldt, uit. Over het algemeen wordt, als er iemand verzorging nodig heeft, de financiële mogelijkheden van zijn of haar kinderen vergeleken met die van de ouders, bijvoorbeeld een moeder die weduwe is geworden, en wordt er gecontroleerd of zij de kosten van het verblijf in een tehuis kunnen betalen. Als die mogelijkheid bestaat, dan worden deze financiële middelen voor het verblijf in het tehuis gebruikt. De zorg wordt echter betaald uit de zorgverzekering, losstaand van de pensioenuitkering.

De vergrijzing leidt er echter toe, dat in het jaar 2030 al veertig procent van degenen die zorg nodig hebben geen familieleden meer hebben die hen kunnen ondersteunen. Daarom is een vergaande hervorming van de sociale politiek nodig. Krüger zei dat het hem speet, dat de betrokkenen nog helemaal niet geïnteresseerd zijn in de vergrijzing en de daaruit resulterende hervormingen. Hij moet heel vaak vragen van gepensioneerden beantwoorden, die bang zijn niet beschermd en verzekerd genoeg te zijn. Maar hun rechten worden door de hervormingen die nu besloten zijn, helemaal niet aangetast.

Over de situatie in Nederland merkte Heemskerk op dat er een soortgelijk zorgmodel is als in Duitsland in de vorm van zorggeld. Maar hij is het met de huidige regering eens, dat de staat niet alles voor de mensen kan regelen. Er zijn gebieden waarop de staat de private zorg niet kan vervangen. De mensen moeten begrijpen dat een tekort aan nakomelingen noch praktisch, noch financieel door de maatschappij kan worden opgevangen. Alleen als mensen zich bewust worden van hun eigen verantwoordelijkheid en bereid zijn de uitdagingen die de vergrijzing met zich mee brengt, aan te gaan, kunnen ze van de maatschappij verwachten, dat die meer zorg draagt voor de details. Bewezen eigen verantwoordelijkheid is een voorwaarde voor maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Hier was Van Oerle het mee eens. Zij benadrukte echter nog een keer dat vooral op dit punt er een asymmetrie heerst tussen het werk dat vrouwen doen en het werk dat mannen doen. Het is helaas nog altijd normaal dat vrouwen naast hun beroep voor familieleden zorgen en dat mannen zich daarvoor niet verantwoordelijk voelen. Dit is een sociaal-cultureel probleem, waarover dringend gediscussieerd moet worden.

Heinen merkte op dat er in Duitsland weliswaar veel geld is en de tijd die voor zorg wordt gebruikt ook via het eigen pensioen wordt betaald, maar dat de mensen toch steeds meer zelf moeten betalen. Zo moeten mensen met een beroep enerzijds hun ouders verzorgen en

anderzijds hun energie honderd procent in hun baan investeren en als het even kan minstens zo actief met hun kinderen bezig zijn. Vooral gezien de vergrijzing, die ter compensatie een grotere beroepsbevolking eist, moet de staat het mogelijk maken, werk en familiale plichten te combineren. De maatschappij heeft ook hulp van de staat nodig voor de ontwikkeling van innovatieve arbeidstijdmodellen etc. Op dit gebied is lange tijd niets gebeurd, hetgeen een grote inhaalbehoefte veroorzaakt heeft.

Heemskerk wees erop dat er in Duitsland zeker nog enkele hervormingen moeten worden ingevoerd, zoals bijvoorbeeld de afkeer van het door omslag gefinancierde pensioenstelsel, omdat dit de kinderen met een hypotheek opzadelt die niet af te betalen is. Verder moet de pensioenleeftijd dringend worden verhoogd. Ook moet de verzorgingssector als economische sector worden gezien. Er zijn op dit gebied best mogelijkheden door de invoering van markteconomische componenten voor meer transparantie te zorgen die er nu nog niet is.

Volgens Krüger zijn Heemskerk en hijzelf het grotendeels met elkaar eens. Er is in de toekomst nog een boel werk te doen. Het verband dat de bevolking elke keer weer legt tussen de huidige werkloosheid en de tijd van het leven waarin je werkt, dat lange tijd een argument was om eerder met pensioen te gaan, is verkeerd. Er moet juist naar het verband tussen pensioensbetalingen, het werkgeversaandeel in de sociale verzekeringen en de werkloosheid verwezen worden, dat nu al geldt. Bovendien moet in Duitsland de gebruikte extra zorg in de vorm van een zorgverzekering worden uitgebreid, om het toekomstige gedaalde aantal zorgende familieleden zodanig te compenseren, dat ook een stijgend aantal hulpbehoevenden in tehuizen kan worden verzorgd. Het verzekeringsaandeel moet stijgen. Degenen die nu werken moeten begrijpen dat er voor hen geen pensioeninkomen is dat vergelijkbaar is met dat van nu, zonder een private verzekering. Bovendien moet duidelijk zijn dat concepten zoals dat van het 'een leven lang leren' of de verhoogde arbeidsparticipatie van vrouwen, dringend moeten worden uitgevoerd. Ook de staat moet haar verhouding tot deze onderwerpen veranderen. Zo moeten concepten m.b.t. uitgebreidere vormen kinderopvang, met of zonder hulp van de staat, verwezenlijkt worden. Op dit punt is nog een grote behoefte aan innovatie. Het is niet meer voldoende om de kinderbijslag die nu 154 euro per maand bedraagt, de kern van het debat te maken en mensen te helpen bij het bouwen van een huis. Er moet over worden nagedacht in hoeverre dit geld gedeeltelijk gebruikt kan worden voor onderzoek en innovatie en voor het ontlasten van mensen die zowel voor kinderen moeten zorgen als moeten werken. Dit zou wellicht voor iedereen beter zijn. In Duitsland zijn alle partijen het erover eens dat innovatie de drijvende kracht van maatschappelijke vooruitgang is. Het gaat er uitdrukkelijk niet om op de kinderbijslag te korten of die af te schaffen, maar het gaat erom het verkeerde en meest verkwistende subsidiebeleid en het ingewikkeldste en oneerlijkste belastingrecht ter wereld zo om te vormen, dat er weer gerechtigheid ontstaat. De middelen die daarvoor gewonnen moeten worden, mogen niet consumptief gebruikt worden, maar moeten naar het algemene innovatie-offensief, dat zich met het combineren van gezin en beroep bezighoudt, gaan

Van Oerle was het ermee eens, dat het combineren van kinderopvoeding en werk één van de grootste problemen is. Zo zijn kinderopvangplaatsen nog steeds heel duur en er zijn er te weinig. Bovendien is er dringend een eerlijke verdeling van de opvoedingsplicht nodig omdat vrouwen, net als bij de zorg voor de ouders, hier systematisch worden benadeeld. Hier moet ook het bedrijfsleven eindelijk zijn instelling ten opzichte van het in dienst nemen van moeders en jonge vrouwen, die ook potentiële moeders zijn, veranderen.

Heemskerk was het als vader van twee kinderen hiermee van harte eens en zei dat veel mannen die beslissingen nemen in het bedrijfsleven de noodzaak van meer erkenning van

vrouwen en moeders nog niet inzien. Alleen vrouwen die geen opvoedverantwoordelijkheden hebben kunnen lang werken en werk mee naar huis nemen. Maar dat kan niet de maat der dingen zijn. En ook in het gezin kan niet altijd al het werk op de schouders van de vrouwen terecht komen. Zijn eigen vrouw en hijzelf werken allebei *fulltime* en natuurlijk is het niet makkelijk alles eerlijk te verdelen, maar hij ziet het werk dat thuis gedaan moet worden niet per se als werk. Voor hem is het eerder een soort *payback* voor het werk voor zijn beroep. Natuurlijk heeft hij als parlementarier met een goed verdienende vrouw makkelijk praten, maar ook zij moet het met elkaar eens worden. Het werk dat in het gezin moet worden gedaan moet in het algemeen weer meer aanzien krijgen.

Heinen zei dat in Duitsland veertig procent van de vrouwen van haar leeftijd (zij is geboren in 1965) geen kinderen heeft. De problemen op dit gebied zijn erg groot omdat de coördinatie van werk en gezin hele praktische grenzen heeft. Als voorbeeld noemt ze het gebrek aan deeltijdbanen op de arbeidsmarkt. Maar dit gebrek is niet het enige dat het moeilijk maakt, ook is er in Duitsland geen cultuur die vrouwen die werken en een gezin hebben tolereert, laat staan ondersteunt. In het verleden was het normaal dat als er kinderen werden geboren, één ouder (de vrouw) thuis bleef en dat de ander voor het inkomen van het gezin zorgde. In de praktijk ziet deze trend, die bij het gezinsbeleid uit de jaren vijftig hoort, er zo uit, dat de ouder die voor de kinderen zorgt, drie jaar door zijn werkgever moet worden vrijgesteld. Maar in plaats van dat deze drie jaar gebruikt worden om de meestal al hoog opgeleide werknemer verder op te leiden, wordt dit potentieel niet gebruikt en dus weggegooid. De terugkeer in het arbeidsproces, die eigenlijk wettelijk is vastgelegd, wordt echter bemoeilijkt omdat de oorspronkelijke functie niet meer beschikbaar is en de werknemer een andere functie moet accepteren die niet met de oorspronkelijke functie te vergelijken is. Bovendien is een verdere ontwikkeling van de carrière van de werknemer na het opvoedingsverlof vrijwel onmogelijk, omdat de moeder, bijvoorbeeld omdat haar kind ziek kan worden, als een risico wordt gezien.

Een ander structureel probleem is het aanbod van kinderopvangplaatsen. Het is namelijk niet zo dat als je een plaats hebt in een kinderdagverblijf voor je kind, dit je situatie gemakkelijker maakt. In Keulen zijn de schaarse kinderopvangplaatsen precies tussen 09.00 uur 's morgens en 16.00 uur 's middags open. Deze tijden komen niet overeen met de normale werktijden in Duitsland. Zelfs het door de huidige regering ingevoerde recht op deeltijdwerk voor mensen met een gezin levert geen werkelijke verbetering op.

Als de kinderen iets ouder zijn, zijn de problemen nog niet opgelost, maar beginnen als de kinderen de leerplichtige leeftijd hebben bereikt pas echt. De Duitse lagere school begint om 08.00 uur en is theoretisch tot 12.00 uur of 13.00 uur open, maar daarna is de school dicht. Daarbij komt dat veel lessen uitvallen wat meestal betekent dat de kinderen al om 10.00 uur weer naar huis komen. Dit maakt het vaak onmogelijk om te werken. Schnabel brengt daar tegenin dat dit ook zeer Nederlands klinkt en dus niet typisch Duits is. Het herinnert hem schrikbarend veel aan de verhoudingen in Nederland.

Uit de podiumdiscussie bleek voornamelijk dat het herstellen van maatschappelijke waarden die aangepast zijn aan de veranderende rollenpatronen noodzakelijk is. De definitie en het uitvoeren van hetgeen in de discussie met de trefwoorden eerlijkheid tussen de generaties en de geslachten werd samengevat, is dringend nodig. Alle groepen in de samenleving hebben de plicht hun bijdrage aan de verwezenlijking van dit voornemen te leveren.

De ontwikkeling van realistische concepten voor de behoefte aan immigranten en hun integratie vormen nog steeds de kern van mogelijke maatregelen die kunnen helpen bij het afzwakken van de gevolgen van de vergrijzing. Een open houding ten opzichte van

immigratie en een doelmatige selectie van immigranten zullen voorlopig belangrijke onderwerpen voor het debat zijn.

De duurzame consolidatie van de begrotingen moet de belangrijkste opgave van de politiek blijven. De schulden die vandaag worden gemaakt zullen in de toekomst dubbel zo zwaar wegen, vooral door de inkrimping van de maatschappij en de daarmee verbonden daling van het aantal werkzame mensen. Het moet de bevolking duidelijk gemaakt worden dat de eigen bijdrage aan het algemene welzijn groter moet worden.

Helaas konden niet alle relevante onderwerpen in voldoende mate en diepte behandeld worden. Een interessant resultaat van de conferentie is in ieder geval, dat duidelijk is geworden dat het onderwerp zowel in Duitsland als in Nederland uiterst gevoelig ligt. Door de verschillen lijkt er potentieel te zijn om in een leerproces dat boven de landen uitstijgt, een debat te beginnen dat richting kan geven aan de toekomst en de ontwikkeling van gemeenschappelijke oplossingen kan stimuleren.